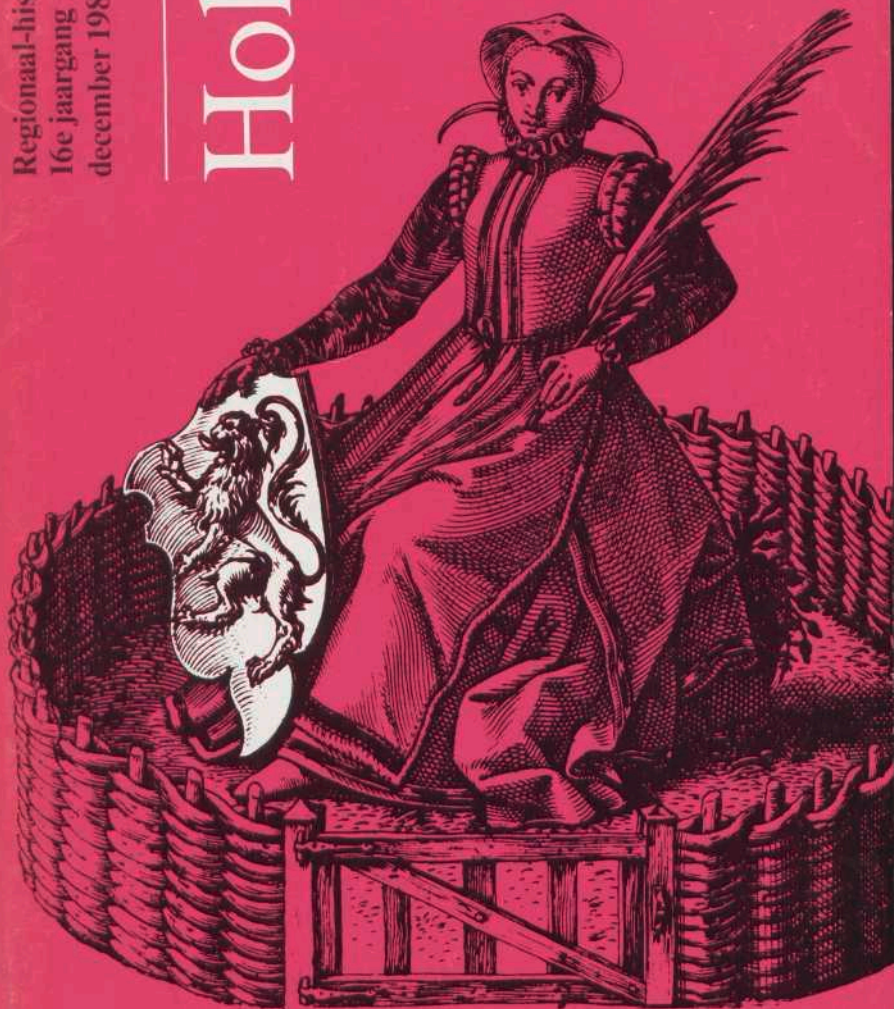

Regionaal-historisch tijdschrift
16e jaargang | nummer 6
december 1984

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. E. A. Boomgaard, R. F. Claassen, R. Huijbrecht, E. H. de Jong, Th. M. Koorwinder-Wijntjes, D. J. Noordam, H. Oost, E. N. Palmboom, M. S. Polak, T. N. Schelhaas, L. Vroom, A. E. L. van IJzendoorn, W. M. Zappey.

Vaste medewerkers

J. Alleblas (bibliografie), J. J. Cahen (musca), P. J. Woltering (archeologie).

Kopij (getypt) voor *Holland* en *Hollandse Studiën* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, Drs. J. E. A. Boomgaard, Postbus 156, 2300 AD, Leiden, telefoon 071 - 259 1125.

Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, J. Alleblas, Gemeentearchief Dordrecht, Postbus 742, 3300 AS Dordrecht, telefoon 078 - 14 11 88.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: Mevrouw M. B. Lohmann-de Roever, p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Amsteldijk 58, 1074 HZ Amsterdam, telefoon 020 - 64 69 16.

Ledenadministratie: Mevrouw M. Timmers, Kantelenweg 5, 3233 RA Oostvoorne, telefoon 01815 - 41 88.

Contributie: f 45 per jaar voor gewone leden (personen), f 50 per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*, evenwel niet de reeds verschenen delen van de *Hollandse Studiën*.

Losse nummers: f 7,50, dubbele nummers f 15, vermeerderd met f 2,50 administratiekosten voor een enkel nummer, f 5 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te 's-Gravenhage, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: Delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publikatie van de Vereniging zijn te vinden in de catalogus die ieder jaar aan de leden wordt toegestuurd en in de rubriek Verkrijgbaar via *Holland* is achterin elke aflevering van het tijdschrift. De catalogus is tevens op aanvraag verkrijgbaar bij de secretaris van de redactie: drs. J. E. A. Boomgaard, postbus 156, 2300 AD Leiden.

De Amsterdamse scheepvaart en het Noordhollandse platteland in de 16de en 17de eeuw. Het probleem van de arbeidsmarkt.

A. Knotter

Inleiding.

Volgens veel ontwikkelingseconomen zijn er in de huidige ontwikkelingslanden twee gescheiden economische sectoren: een traditioneel-agrarische en een modern-kapitalistische. De traditionele sector bestaat uit landbouw voor de eigen consumptie van de boeren; de moderne uit landbouw voor de markt, en uit handel en industrie die in de steden zijn geconcentreerd. In de traditionele *subsistence* sector is een grote verborgen werkloosheid, die een schijnbaar onuitputtelijk reservoir van arbeidskrachten voor de commerciële landbouw, de handel en de industrie vormt. Economische ontwikkeling kan plaatsvinden bij een onbelemmerde en onbeperkte overgang van arbeidskrachten naar de moderne sector. De ontwikkelingseconoom Lewis noemt dit 'economische ontwikkeling met een onbeperkt aanbod van arbeid!'.¹

Het kan verhelderend zijn de economische structuur van de Europese landen vóór de industriële revolutie met behulp van dit twee-sectoren-model te bestuderen. De historicus Van der Wee heeft betoogd, dat het proces van overgang van arbeid uit de traditionele naar de moderne sector zich ook in de 12e/13e en de 16e eeuw heeft voorgedaan. In beide eeuwen heeft men een grote economische opbloei in Europa geconstateerd. Demografische groei vergrootte de relatieve overbevolking en de verborgen werkloosheid op het platteland, waardoor een arbeidsreserve werd gevormd voor de ontwikkeling van een moderne sector. Dit uitte zich met name in de groei van de steden door immigratie vanuit het platteland. Volgens Van der Wee was dit een belangrijke factor in de 16e-eeuwse economische groei: 'De massale transfer van verborgen werkloosheid uit de traditionele sector naar de moderne expansieve sectoren van handel en nijverheid zowel in de continentale gebieden als in de maritieme gewesten, in niet geringe mate gesteund door de nieuwe bevolkingsaan groei, heeft via produktiviteitsverhogingen en werkgelegenheidsstijgingen in de moderne sector, het per capita inkomen in Europa gevoelig verhoogd in de loop van de 16e eeuw.'²

Hij voegt daar echter aan toe: '... in verschillende landbouwstrekken [werd] het probleem van de verborgen werkloosheid, als gevolg van het uitgesproken seizoenkarakter van de agrarische arbeid, doorbroken door introductie van rurale industrie'.³ Dit laatste kan beschouwd worden als één van de vormen, waarin de moderne sector van arbeidskrachten uit de traditionele sector werd voorzien. In de 18e eeuw zou dit verschijnsel massale vormen gaan aannemen. Het wordt meestal aangeduid met het begrip proto-industrie. Proto-industrie is op grote schaal bedreven huisnijverheid op het platteland voor de internationale markt. In veel gebieden in Europa combineerde de massa van kleine boeren in de 18e eeuw landbouw voor eigen verbruik met textielnijverheid (spinnen en weven). Door tussenkomst van handelaren en opkopers was deze textielnijverheid nauw verbonden met de wereldmarkt. Het kenmerkende van de proto-industrie is daarom de combinatie van arbeid in de *subsistence* en de moderne

---

n.b. De vertalingen in dit artikel zijn alle van de hand van de auteur.

- 1 W. A. Lewis, 'Economic Development with Unlimited Supplies of Labour', in: *Manchester School of Economic and Social Studies* 23 (1953).
- 2 H. van der Wee, 'Een dynamisch model voor de seculaire ontwikkeling van de wereldhandel en de welvaart (12e-18e eeuw)', in: idem, *Historische aspecten van de economische groei. Tien studies over de economische ontwikkeling van West-Europa en van de Nederlanden in het bijzonder (12e-19e eeuw)* (Antwerpen/Utrecht, 1972), p. 84.

sector door één man met zijn gezin. De overgang van de ene sector naar de andere blijft als het ware halverwege steken!

Zowel in het geval van de migratie naar de steden als in het geval van de proto-industrie wordt de verhouding stad/platteland beheerst door het probleem van de arbeidsmarkt. Het arbeidsaanbod in de stad is op zich te gering om economische ontwikkeling mogelijk te maken. Daarom moet het reservoir van arbeidskrachten op het platteland worden aangesproken, hetzij in de vorm van migratie naar de steden, hetzij door inschakeling van de boerenbevolking door verplaatsing van de nijverheid naar het platteland.

In dit artikel zal deze problematiek worden toegespitst op de bijzondere economische ontwikkeling van Holland in de 16e en 17e eeuw. De voorhanden literatuur maakt een beperking tot Noord-Holland noodzakelijk en zinvol. Met name dient hier de studie van Van der Woude te worden genoemd. Onder de titel 'Het Noorderkwartier' worden daarin veel aspecten van de economische ontwikkeling van heel Holland benoorden het IJ (het Noorderkwartier en West-Friesland) behandeld³. Waar in het vervolg over Noord-Holland wordt gesproken is dit gebied bedoeld, behalve in de tabellen, waarin met Noord-Holland de huidige provincie wordt aangeduid.

De keuze voor de scheepvaart wordt bepaald door de grote betekenis van deze bedrijfstak voor de Noordhollandse economie; de keuze voor Amsterdam komt voort uit de centrale plaats die deze stad tussen de Hollandse steden en in de Hollandse scheepvaart innam.

De 16e eeuw: Inschakeling van de plattelandsbevolking in de scheepvaart van de stad.

In de 16e eeuw groeide Amsterdam uit tot een stapelmarkt van internationale betekenis, vooral voor produkten uit het Oostzeegebied. Toen al oefende de stad overwegende invloed uit in de Noordealpische graanhandel. Er bestaat weinig twijfel over, dat de scheepvaart de motor van deze economische expansie was. De vestiging van de stapelmarkt was mogelijk door de centrale positie van Amsterdam in de Hollandse scheepvaart. In wisselwerking daarmee had de aanwezigheid van de stapelmarkt tot gevolg, dat het grootste deel van die vaart zich op Amsterdam ging concentreren. Deze centrale positie moet in het begin van de 16e eeuw verworven zijn.

In die tijd werd een groot deel van de plattelandsbevolking van Noord-Holland in verschillende intensiteit in de Amsterdamse scheepvaart ingeschakeld en aldus economisch afhankelijk van de stad. In de eerste plaats ging een toenemend aantal schepen, die voordien aan zelfstandige schippers in de Noordhollandse plaatsjes toebehoorden, in Amsterdamse handen over; in de tweede plaats werd de arme Noordhollandse plattelandsbevolking meer en meer als scheepsvolk voor de vloot gerecruteerd. Deze zeelieden werden als loonarbeiders voor een bepaalde tijd of reis in dienst genomen.

De onteigening van de Noordhollandse schippers is uitvoerig geanalyseerd door N. W.

3 Zie o.a. P. Kriedte, H. Medick, J. Schlumbohm, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus* (Göttingen, 1977).

4 A. M. van der Woude, 'Het Noorderkwartier. Een regionaal-historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw', *AAG bijdragen* 16 (1972). In 1983 verscheen een herdruk bij HES te Utrecht.

Posthumus⁵. Hij laat zien, hoe veel schepen die in de Noordhollandse plaatsjes thuis-
hoorden, in Amsterdamse handen kwamen. Veel Noordhollandse schippers verloren zo
hun economische zelfstandigheid en kwamen in feite in dienst van kapitaalcrachtige
Amsterdammers. Het is duidelijk, dat daardoor een grote vloot direkt of indirekt ter
beschikking van de Amsterdamse reders en bevrachters kwam.

De bemanning van deze vloot werd gemakkelijk gevonden. Het aanbod van zeelieden
werd sterk gestimuleerd door de verarming van de plattelandsbevolking aan het eind
van de 15e eeuw, toen het Noordhollandse platteland door een graancrisis (of *crise de
subsistence*) geteisterd werd. Deze crisis is door Van der Woude onderzocht⁶. Hij heeft
aangehouden, dat het hoge niveau van de graanprijzen in de jaren '80 en de eerste helft
van de jaren '90 van de 15e eeuw desastreuze gevolgen had. In pré-industriële maat-
schappijen heeft een stijging van de graanprijs sterk negatieve gevolgen voor kleine
boeren, of in het algemeen boeren die graan moeten kopen⁷. Dit was ook in Noord-
Holland, waar voornamelijk veeteelt bedreven werd, het geval.

De duurre werkte in de eerste plaats de eigen armoede in de hand, waardoor er minder
ruimte in het inkomen overbleef om het eigen bedrijfje te onderhouden. In de tweede
plaats bleef ook elders, met name in de steden, de koopkracht achter, zodat de afzet en
de prijzen van andere dan graanprodukten daalden. Voorzover de boeren in staat
waren overschotten op de markt te brengen, liepen ook de inkomsten hieruit terug, of
ze vielen helemaal weg. Dit werd eind 15e eeuw nog verergerd door de hoge lasten, die
de bevolking in verband met de gevoerde oorlogen werden opgelegd, het oorlogsgeweld
zelf, en de slechte weersomstandigheden.

De uitwerking van deze *crise de subsistence* was des te rampzaliger, omdat de positie
van de Noordhollandse boerenbevolking buitengewoon zwak was. Een aanzienlijk deel
van de boeren had te weinig grond en koeien om volledig in het levensonderhoud te
kunnen voorzien en moest gedurende een deel van het jaar naar andere inkomsten-
bronnen omzien. Jan de Vries schrijft in dit verband over 'het ongespecialiseerde
karakter van de boerenarbeid', en een 'reeks van aanvullende bezigheden'. In Holland
ten noorden van het IJ, 'waar vrijwel elk dorp door het dichte net van waterwegen in
direkte verbinding met de zee stond, speelden scheepvaart en visserij een centrale rol
in de plattelandseconomie. Omdat de omvang van de meeste boerderijen hier veel te
gering was om een gezin van levensonderhoud te voorzien, was de bevolking in meer
of mindere mate afhankelijk van scheepvaart en visserij⁸.'

In een recent artikel heeft Lucassen hiervoor het begrip arbeidscyclus gebruikt. De
arme Noordhollandse plattelander was volgens hem achterenvolgens landarbeider/-
kleine boer, grondwerker, en jager/binnenvisser. De zeevaart – een seizoengebonden
activiteit – vormde eveneens een vast bestanddeel van deze jaarlijkse arbeidscyclus.

5 N. W. Posthumus, *De Oosterse handel te Amsterdam. Het oudst bewaarde koopmansboek van een Amsterdamse vennootschap betreffende de handel op de Oostzee 1485-1490* (Leiden, 1953) p. 81-95; Vgl. idem, *De uitvoer van Amsterdam 1543-1545* (Leiden, 1971), p. 211-222.

6 Van der Woude, 'Het Noorderkwartier', p. 351-361.

7 Vgl. P. Vilar, 'Réflexions sur la "crise de l'ancien type", "inégalité des récoltes" et "sous-développement"', in: *Conjuncture économique, structures sociales. Hommage à Ernest Labrousse* (Paris/La Haye, 1974), p. 37-58. Hij definieert een 'crise d'ancien type' of 'de subsistence' als 'een plotselinge en hevige vermindering van de inkomsten van de laag van arme boeren (vaak niet tot een nulpunt, maar nog daaronder) met daarbij een terugval van het reële loon van de arbeider, of zelfs werkloosheid'.

8 Jan de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age 1500-1700* (New Haven/London, 1974), p. 68-70. Cijfers over de omvang van de Noordhollandse boeren bedrijfjes zijn zowel bij De Vries als Van der Woude te vinden.

Anders gezegd: de bemanning die in loondienst op de schepen voer bestond grotendeels uit arme boeren⁹.

Het ligt voor de hand dat deze groep arme boeren door de hierboven geschetste crisisverschijnselen sterk moet zijn gegroeid. Er was daarmee op het platteland een potentieel aanbod van zeelieden ontstaan, waarvan de Amsterdamse scheepvaart en de Hollandse in het algemeen kon profiteren, toen deze zich in de loop van de 16e eeuw belangrijk uitbreidde. Terwijl de Noord-Nederlandse koopvaardijvloot aan het eind van de 15e eeuw misschien even groot was als die van de Duitse Hanzesteden, hadden de Noordelijke Nederlanden aan het eind van de 16e eeuw een veel grotere vervoerscapaciteit dan enig ander vergelijkbaar gebied in Noord-Europa¹⁰. De bemanning van deze vloot moet grotendeels onder de marginale Noordhollandse boeren zijn geworven. De betekenis van de zeevaart voor de werkgelegenheid in Noord-Holland moet daardoor sterk zijn toegenomen. Van der Woude spreekt over scheepvaart en visserij als 'een belangrijke, zo niet de belangrijkste bron van werkgelegenheid'¹¹ en schat het aantal zeevarenden in 1625 op 16.000 à 20.000, dat is 25 à 32% van de potentiële mannelijke beroepsbevolking. Door deze uitbreiding van de bestaansmogelijkheden kon het demografische maximum, waaraan de bevolking op het platteland voordien bij gelijkblijvende landbouwtechniek en -areaal en zonder extra -bestaansmogelijkheden gebonden was, doorbroken worden. Van der Woude heeft berekend, dat er sinds het begin van de 16e eeuw een ware bevolkingsexplosie op gang kwam, die tot ca. 1650 aanhield. Bevolkingscijfers zijn er uit 1514 (c. 81.000) en 1622 (c. 190.000). Het is aannemelijk, dat het geboortecijfer in de 16e en de eerste helft van de 17e eeuw als gevolg van een lage gemiddelde huwelijksleeftijd en een hoge huwelijksfrequentie op een zeer hoog peil lag.

Door de bevolkingsaanwas op het platteland bleef het ruime arbeidsaanbod van zeelieden uit de marginale boerenbevolking bij een groeiende vraag in stand (althans in de 16e eeuw). Dit was op zich een voorwaarde voor de groei van de scheepvaart, waarvoor uiteraard een toenemend aantal zeelieden nodig was. Bovendien hield het ruime aanbod en de extra-inkomstenbron waarover de zeeman beschikte de lonen en daarmee de vrachtkosten laag. Dit moet een belangrijke faktor zijn geweest in het overwicht, dat Amsterdam zich in de 16e eeuw op zijn concurrenten in het Oostzeegebied wist te verwerven.

Wat betreft de demografie en de situatie op de arbeidsmarkt vertoont het Noordhollandse platteland in de 16e eeuw sterke overeenkomsten met de gebieden, waar in de 18e eeuw proto-industrie opkwam. Voor deze gebieden kan een bijzonder demografisch patroon geconstateerd worden en met de proto-industrie in verband gebracht. Ik volg hier een samenvattende studie over dit probleem door Medick¹².

In zuiver agrarische gebieden was de bevolkingsomvang beperkt door relatief begrensde en onveranderlijke economische mogelijkheden. In de vorm van variaties in de huwelijksleeftijd en de huwelijksfrequentie beschikte de agrarische bevolking over een mechanisme, waarmee haar omvang via 'checks and balances' gereguleerd en aan de begrensde bestaansmogelijkheden kon worden aangepast.

9 J. Lucassen, 'Beschouwingen over seizoengebonden trekarbeid naar het westen van Nederland, c. 1600-c. 1800', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (1982), p. 327-358.

10 R. W. Unger, 'Scheepvaart in de Noordelijke Nederlanden', in: nieuwe *AGN* 6 (Haarlem, 1979) p. 109-112.

11 Van der Woude, 'Het Noorderkwartier', p. 362-363.

12 H. Medick, 'Strukturen und Funktion der Bevölkerungsentwicklung im proto-industriellen System', in: Kriedte, Medick, Schlumbohm, *Industrialisierung*, p. 155-186.

Alb. 1. De Zeeman. Pentekening door Jan Luycken, ca. 1690. Amsterdams Historisch Museum.

Dit traditioneel-agrarische regulerings- en aanpassingsmechanisme werd door de proto-industrie doorbroken. Enerzijds schiep de proto-industrie de economische mogelijkheden voor vroege huwelijken en grote gezinnen, anderzijds leverden deze ook economische voordelen op in de vorm van meer productiemogelijkheden per gezin. Proto-industriële gebieden kenmerken zich daarom demografisch door een op de lange duur aanhoudend hoog geboortecijfer bij lagere sterftecijfers. Medick constateert zelfs een zekere overreactie, waardoor de bevolking extreem groeide, meer nog dan de in de maatschappij als geheel aanwezige bestaansmiddelen in feite mogelijk maakten. Er was daardoor een ruim en elastisch aanbod van arbeid voorhanden, dat door de kooplieden/ondernemers naar behoefte tegen lage lonen kon worden ingeschakeld. In die zin wordt de opkomst van de proto-industrie door Medick e.s. met Lewis' begrip

'economische ontwikkeling met een onbeperkt aanbod van arbeid' gekarakteriseerd¹³. Dit lijkt dus wat betreft de scheepvaart ook voor de verhouding tussen Amsterdam en Noord-Holland te gelden, en daarmee voor de 16e eeuwse ontwikkeling van de stad als geheel die immers vooral door de groei van de scheepvaart werd voortgestuwd.

De groei van de Noordhollandse bevolking is nog aanmerkelijk groter geweest dan de hiervoor genoemde bevolkingscijfers aangeven. Hart heeft aangetoond dat Amsterdam in de 17e eeuw een aanzienlijke emigratie uit Noord-Holland aantrok, meer dan uit enig ander gebied in Nederland¹⁴. Dit was waarschijnlijk in de 16e eeuw in nog sterkere mate het geval. In totaal (eigen bevolking plus emigratie) wordt de Noordhollandse bevolkingsgroei van 1514 tot ca. 1650 door Van der Woude op 125.000 à 150.000 geschat.

Uit tabel 1, waarin de drie meest voorkomende beroepen van uit Noord-Holland afkomstige Amsterdamse bruidegoms zijn opgenomen, blijkt dat de zeelieden onder de emigranten verreweg de grootste groep vormden. Daaruit kan worden afgeleid (voor de 17e eeuw althans) dat vooral emigranten uit de laag van kleine boeren/zeelieden naar Amsterdam trokken, die zich daarmee volledig van hun agrarische bestaanswijze losmaakten. Hun trek naar de stad kan worden beschouwd als de voltooide en definitieve inschakeling van de plattelandsbevolking in de scheepvaart. De migranten en de in de zeevaart participerende boeren zijn, in verschillende intensiteit weliswaar, betrokken bij één en dezelfde arbeidsmarkt.

Tabel 1. Aantal zeelieden, huistimmerlieden en sloopstimmerlieden onder de uit Noord-Holland afkomstige Amsterdamse bruidegoms, 1601-1700.

	zeelieden	huistimmerl.	sloopstimmerl.	totaal
1601-1625	412 (28,7%)	79	82	1436
1626-1650	631 (26,9%)	89	99	2349
1651-1675	453 (21,0%)	135	99	2154
1676-1700	322 (18,9%)	77	87	1707

Bron: Gem. archief Amsterdam, Collectie Hart, PA883 nr.5 'Noord-Holland (buiten Amsterdam). Tabel van de beroepen verdeeld in 25 jarige perioden (1601-1700).'

Hierbij dient men zich te realiseren, dat de herkomst van de zeelieden op de Amsterdamse vloot in de 17e eeuw een internationale aangelegenheid was. Dankzij onderzoek van Hart is de herkomst van zeelieden onder de Amsterdamse bruidegoms uit de periode 1651-1665 bekend. De herkomst van de zeelieden op de vloot kan hieruit niet zonder meer worden afgeleid, omdat immers een niet nader te kwantificeren deel van de bemanning in zijn woonplaats elders bleef wonen. Niettemin geeft onderstaande tabel een indicatie dat er op een zeker moment een tekort aan Hollandse zeelieden is ontstaan, waardoor Amsterdam zijn recruteringsgebied naar andere streken moest uitbreiden.

13 Kriedte, Medick, Schlumbohm, *Industrialisierung*, p. 71.

14 S. Hart, *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht, 1976), p. 145.

Tabel 2. Herkomst van zeelieden die in de periode 1651-1665 te Amsterdam een eerste huwelijk wilden aangaan.

Nederland		2478 (42,5 %)
Amsterdam	1192	
Noord-Holland	300	
Zuid-Holland	266	
Friesland	306	
overige	414	
Duitsland		1086 (18,5 %)
Noorwegen		911 (15,5 %)
Zweden		389 (6,75%)
Denemarken		334 (6 %)
Engeland		245 (4 %)
overige		388 (6,75%)

Bron: S. Hart, 'Zeelieden te Amsterdam in de zeventiende eeuw. Een historisch-demografisch onderzoek', In: *Geschrift en getal*, 193-208.

Uit tabel 3 blijkt, dat het aandeel van Noordhollanders onder de in Amsterdam ondertrouwde zeelieden na 1625 aanzienlijk is gedaald, hoewel hun aantal in absolute zin nog toenam. Met bovengenoemde restrictie zou dit betekenen, dat het Noordhollandse aanbod van zeelieden na c. 1625 sterk achterbleef bij de toename van de Amsterdamse vraag. In de periode 1651/75 daalt ook het absolute aantal Noordhollanders, terwijl het totale aantal zeelui nog groeit. De daling van het aantal Noordhollanders kan dus niet aan een vermindering van de vraag naar scheepsvolk worden toegeschreven.

Tabel 3. Aantal Noordhollanders onder de te Amsterdam ondertrouwde zeelieden, 1586-1600.

	Noordhollanders	totaal
1586-1600	166 (12,4%)	1334
1601-1625	412 (11,9%)	3468
1626-1650	631 (6,7%)	9392
1651-1675	453 (4,6%)	9791
1676-1700	322 (3,8%)	8430

Bron: zie tabel 1 en 2.

De 17e eeuw: verminderd aanbod van zeelieden, commercialisering van de landbouw en industrialisering van de Zaanstreek.

Het aanbod van Noordhollandse zeelieden is in de 17e eeuw gedaald, zonder dat de vraag naar scheepsbemannings in de Republiek evenredig afnam. De uit verschillende bron bekende klachten over de schaarste aan zeevolk in de 18e eeuw zijn volgens Van der Woude, die zich uitvoerig met dit probleem heeft beziggehouden, grotendeels terug te voeren op het verdwijnen van de Noordhollandse zeelieden. Hij stelt, dat er een verband moet zijn geweest tussen het teruglopend aanbod van scheepsvolk en de achteruitgang van de bevolking in Noord-Holland sinds omstreeks 1650 (met uitzondering van de Zaanstreek), die hij elders in zijn boek kon aantonen. Het tekort aan

Afb. 2. Gezicht op het IJ voor Amsterdam. Schilderij door H. C. Vroom, ca. 1605. Amsterdams Historisch Museum.

zeelui moet hoofdzakelijk daaraan worden toegeschreven¹⁵. In het begin van de 18e eeuw zou de scheepvaart als middel van bestaan op het platteland geheel verdwenen zijn.

Voor deze gecombineerde ontwikkeling – achteruitgang van de bevolking/vermindering van het aanbod van zeelieden – suggereert hij twee mogelijke verklaringen, zonder tot een oplossing te kunnen besluiten. Ten eerste kan er in Noord-Holland, los van de vraag naar arbeidskrachten een autonome demografische ontwikkeling hebben plaatsgegrepen, die het reservoir van potentiële zeelieden heeft doen opdrogen¹⁶. Als tweede mogelijkheid kan men veronderstellen, dat de Noordhollandse zeelieden onder aanhoudende concurrentie van zeevolk uit andere streken langzaam maar zeker van de arbeidsmarkt verdreven zijn. Bewijzen voor deze laatste veronderstelling – die het voordeel heeft dat daardoor de demografische ontwikkeling verklaard kan worden – zijn er bij de huidige stand van het onderzoek niet.

Het gegeven, dat er in feite geen scheiding was tussen de agrarische en de zeevarende bevolking van Noord-Holland maakt echter nog een derde verklaring mogelijk: de demografische achteruitgang en het verminderde aanbod van zeelieden zou kunnen samenhangen met ontwikkelingen in de landbouw.

In zijn *The Dutch Rural Economy in the Golden Age* toont Jan de Vries aan, dat zich in de 17e eeuw door commercialisering en specialisering van het boerenbedrijf ingrijpende wijzigingen in de sociale en economische structuur van het Noordhollandse platteland voltrokken. Hij schrijft: 'Uit de in wezen ongespecialiseerde boerenhuishoudingen, die in de vroege 16e eeuw kenmerkend waren voor de Hollandse plattelandseconomie ontwikkelde zich in de 16e en de vroege 17e eeuw commerciële kapitalistische landbouwondernemingen¹⁷.'

De groei van de Hollandse steden bracht de boeren ertoe over te gaan op een commerciële bedrijfsvoering; er kon nu systematisch en uitsluitend voor de stedelijke markt

15 Van der Woude, 'Het Noorderkwartier', p. 367.

16 Idem, p. 396 en voor de volgende zinsnede p. 397.

17 Jan de Vries, 'The Dutch Rural Economy', p. 120.

geproduceerd worden, waar voorheen alleen overschotten op de markt werden gebracht. De landbouwgrond kwam als gevolg daarvan steeds meer in handen van een klein aantal commerciële boeren met grote bedrijven. De continue aanvoer van Baltisch graan via de Amsterdamse stapelmarkt maakte bovendien specialisatie op zuivel- en tuinbouwproducten mogelijk, die niet alleen in de Hollandse steden, maar zelfs buitenslands konden worden afgezet.

In de dorpen ontstond een boerenstand, met daarnaast een gevarieerde beroepsstructuur van gespecialiseerde niet-agrarische beroepen: handelaren, ambachtslieden etcetera. De Vries neemt de ontwikkeling van Broek in Waterland als voorbeeld: 'In Broek bestond de landbouw vroeger uit een paar door de zeemansvrouwen gehouden koeien; nu, in de 17e eeuw, was het land om het dorp, vermeerderd met twee pas drooggelegde meren, bezet door zo'n 40 melkveehouderijen, die gespecialiseerd waren op de verkoop van verse melk op de Amsterdamse markt. In 1769 bezaten de 38 boeren 663 stuks vee¹⁸.' Schippers en zeelieden zijn er dan niet meer te vinden. Met het verdwijnen van de aan het beoefenen van *subsistence* landbouw gebonden ongespecialiseerde boer verdween tevens het deel van de plattelandsbevolking, waaruit de zeelieden voor de Hollandse koopvaardijvloot werden gerecrueteerd. Misschien specialiseerde een beperkt aantal van deze groep zich op één van de op het platteland uitgekristalliseerde beroepen (boeren, ambachtslieden of handelaren). Voor het grootste deel echter kon het verdwijnen van de agrarische bestaansmiddelen niet worden gecompenseerd.

Volgens Lucassen is het voor de verzorging van het levensonderhoud van de arme boer en zijn gezin noodzakelijk, dat hij een volledige jaarcyclus van werkzaamheden kan volmaken. Als deze cyclus wordt doorbroken door het wegvallen van bepaalde werkzaamheden, wordt kostwinning onmogelijk en verdwijnt het totale aanbod van arbeid. Hij maakt aannemelijk, dat het tempo van deze structuurwijzigingen na omstreeks 1650 aanmerkelijk versneld is door de achteruitgang van allerlei werkzaamheden, die de jaarcyclus 'rond' maakten, zoals grondwerk, haringvangst, jacht en binnenvisserij, en veronderstelt dat de bevolking door het verbreken van de arbeidscyclus drastisch is afgenomen.

Zowel de demografische achteruitgang als het verminderde aanbod van zeelieden zou hierdoor kunnen worden verklaard. Een aanzienlijk deel van de bevolking kon geen volledig jaarinkomen meer verwerven en werd overtoollig. In de vorige paragraaf werd bovendien betoogd, dat de bevolkingsgroei een gevolg was van een specifiek demografisch patroon van de arme boeren/zeelieden (een grote huwelijksvruchtbaarheid door een lage huwelijksleeftijd). Van der Woude constateert, dat dit patroon na ca. 1650 verlaten wordt. Ik meen dat ook hier een verband kan liggen met de wijzigingen in de beroepsstructuur op het platteland. Het aantal boeren dat op een bepaald landbouwareaal winstgevend kan produceren is immers relatief begrensd. Het lijkt er op, dat de boeren hun huwelijkspatroon en nakomelingschap hebben gereguleerd naar de bestaansmogelijkheden, die het zelfstandig commercieel uitoefenen van een bedrijf konden bieden.

De economische en demografische ontwikkeling van de Zaanstreek wijkt sterk af van die van het overige Noordhollandse platteland. In de 16e eeuw was de zeevaart hier, net als elders, een belangrijk middel van bestaan. In de 17e eeuw ontstond een omvangrijke alternatieve werkgelegenheid in de houtverwerkende industrie, met name houtzagerij en scheepsbouw, die in de tweede helft van de 17e eeuw en het begin van de 18e nog toenam.

18. Idem, p. 133.

Deze industrialisatie was in de eerste plaats een gevolg van de gunstige ligging van de Zaanstreek ten opzichte van de Amsterdamse houtmarkt, de grootste in Europa. De noord-zuid ligging van de Zaanstreek was in verband met de heersende Westenwind bovendien buitengewoon gunstig voor de exploitatie van een groot aantal houtzaagmolens, terwijl er in de rivier de Zaan onbeperkt opslagruimte voor aangevoerd en gezaagd hout was. Tenslotte was er een ruim aanbod van arbeidskrachten door de hiervoor geschetste bevolkingsgroei in de 16e en de eerste helft van de 17e eeuw. Parallel met de groei van de industriële werkgelegenheid, die zich overigens ook in andere dan houtverwerkende Zaanse industrieën voordeed, groeide ook de bevolking door tot ca. 1740¹⁹. Door deze alternatieve werkgelegenheid was recruitering van arbeidskrachten voor de zeevaart echter onmogelijk geworden.

De commercialisering van de landbouw en de industrialisering van de Zaanstreek betekende het einde van de traditioneel-agrarische *subsistence* economie op het Noordhollandse platteland met de daaraan eigen verborgen werkloosheid. Daardoor kon ook het aan de verdeling in sectoren gebonden arbeidsmarktmechanisme (zie *Inleiding*) niet meer functioneren. In plaats van afstotingsgebied van part-time zee- en emigranten werd Noord-Holland aantrekkingsgebied voor seizoenarbeiders (grasmaaiers) uit Noord-Duitsland. Amsterdam moest meer en meer een beroep doen op arbeidskrachten uit andere gebieden.

Besluit.

In dit stuk heb ik resultaten van een aantal afzonderlijke onderzoekers (Van der Woude, De Vries, Hart en Lucassen) proberen te integreren met behulp van theoretische concepten die aan de ontwikkelingseconomie (Lewis) en aan de theorie van de proto-industrie (Medick e.s.) zijn ontleend. Hoewel ik mij bewust ben van het voorlopige karakter van mijn beweringen, meen ik toch dat de vruchtbaarheid van deze concepten voor het begrip van de verhouding tussen Amsterdam en Noord-Holland, met name in de 16e eeuw, is aangetoond. In dit verband bleek ook het begrip 'arbeids-cyclus' (Lucassen) van belang. Het daarmee verworven inzicht, dat de arme boeren aanvullende inkomstenbronnen moesten zoeken om een jaar lang in hun levensonderhoud te kunnen voorzien maakte een nieuwe interpretatie van bestaande gegevens mogelijk.

Wat betreft de verhouding tussen Amsterdam en het Noordhollandse platteland kunnen – samenvattend – drie fases onderscheiden worden. Tot ca. 1500 lijken de stad en het platteland zich min of meer gescheiden te ontwikkelen. In de periode 1500-1650 levert Noord-Holland voor de economische expansie van de stad benodigde arbeidskrachten, zowel door de trek naar de stad als door part-time inschakeling van de boerenbevolking in de Amsterdamse scheepvaart. De plattelandsbevolking wordt daarmee in bepaalde opzichten afhankelijk van de economische ontwikkeling van Amsterdam. Sinds ca. 1650 tenslotte is er een wederzijdse afhankelijkheid. Op het platteland heeft zich weliswaar een eigen gespecialiseerde economie ontwikkeld, maar deze kon alleen in interactie met de stad ontstaan.

19 Van der Woude, 'Het Noorderkwartier', p. 141-142.

Overzicht van Inventarissen van Hollandse archieven

(Bijgewerkt tot 31 december 1983).

T. N. Schelhaas

Garne zeggen wij op deze plaats dank aan alle archivariissen die ons hun jaarlijkse opgave van in het vorig jaar gereed gekomen inventarissen hebben toegezonden. Het wordt vervelend steeds te moeten herhalen dat niet iedere archivaris kennelijk het belang van deze publikatie inziet. Bij voorbaat willen wij ons waar mogelijk indekken voor kritiek van de kant van de lezer door er op te wijzen dat het bereikte resultaat het maximum is wat voor de samensteller haalbaar is. Het is ten enenmale onmogelijk al de genoemde inventarissen zelf in te zien. Er moet dus worden afgegaan op hetgeen de archivariissen aan gegevens verstrekken. Als bij voorbeeld blijkt dat de naam van de auteur, danwel de periode waarover het archief zich uitstrekt ontbreken, moet men zich daar node bij neerleggen. Getracht is iets meer te letten op het werkelijk belang van een inventaris voor de Hollandse geschiedenis. Dit heeft erin geresulteerd dat een aantal persoonlijke, familie- en rijksarchieven niet zijn opgenomen. Ze bleken te landelijk van karakter. Zoals was beloofd is het overzicht van de inventarissen van de drie laatste jaren (1980-1982) toegevoegd aan de door J. Alleblas samengestelde Regionaal-historische bibliografie van Holland, 1980-1982. Dit 14e deel van de Hollandse Studieën kan door de leden besteld worden door f 10,- (niet leden betalen f 12,50) over te maken op girorekening nr. 3593767 t.n.v. de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te 's-Gravenhage.

Rijks- en provinciale archieven

Bruggemans, J. A., Inventaris van de archieven van de Technische Hogeschool te Delft, 1841-1956. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Grootveld, R., Voorlopige inventaris van het archief van het Kantongerecht te 's-Gravenhage, 1838-1877. 's-Gravenhage, Gemeente Archief, 1983.

Den Hertog, H., Voorlopige inventaris van het archief van de Topografische Dienst en zijn rechtsvoorgangers, (1798) 1814-1932 (1943); alsmede van de collectie C. R. T. Krayenhoff, 1798-1911; en van de Commissie de Man (voor het ontwerpen van een topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden), 1822-1827. 's-Gravenhage, Tweede Afdeling Algemeen Rijksarchief, 1983.

Van Felius, J. A. en Valenbreder-Everse, J., Inventaris van het archief van de Keuringsraden voor de Militie, 1912-1918, en de Landstom, 1915-1918. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1983.

Van der Fluit, Th. P. M., Inventaris van het archief van de dienstkring Wieringen van de rijks-waterstaat, 1850-1921 (1937). Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1983.

Kertomedjo, L. G., Voorlopige inventaris van het archief van de commissaris-directeur van de in- en uitgaande rechten te Rotterdam, 1824-1842. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Kertomedjo, L. G., Voorlopige inventaris van het archief van de keuringsregisters van ingeschrevenen van de keuringsraden en militieraden in Zuid-Holland, 1913-1918. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Van Putten, W. A., Voorlopige inventaris van het archief van de inspecteurs der registratie en successie te Leiden en Dordrecht, Grondbelasting, 1832-1979. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Van Putten, W. A., Voorlopige inventaris van het archief van het waarborgkantoor van goud- en zilverwerk te 's-Gravenhage, 1814-1926. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Rooyackers, C. C., Voorlopige inventaris van het archief van het IJkkantoor te Leiden, 1837-1923. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Spork, R., Inventaris van het archief van de Nassause Domeinraad, 'Zolder', 1589-1793. 's-Gravenhage, Eerste Afdeling Algemeen Rijksarchief, 1983.

Thomassen, Th., Inventaris van de archieven van de Hollandsch-Zeeuwsche Staatscommissie tot de zaken der Oost-Indische Compagnie, 1790-1795, en van het Comité tot de Zaken der Oost-Indische Compagnie van de Provisionele Representanten van het Volk van Holland, 1795-1796. 's-Gravenhage, Eerste Afdeling Algemeen Rijksarchief, 1983. (Het archief berust in het Rijksarchief in Zuid-Holland).

Valenbreder-Everse, J., Voorlopige inventaris van het archief van de inspectie voor het kleuter- en lager onderwijs te Amsterdam, 1902-1970. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1983.

Warning, M. M. en van der Fluit, Th. P. M., Voorlopige inventaris van het archief van de arrondissementsrechtbank Amsterdam, 1838-1920. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1983.

Westerbeek, H., Voorlopige inventaris van de gemeenterekningen van Zuid-Holland, 1844-1958. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Gemeentelijke archieven

Alkmaar e.o.

Fasel, W. A., Inventaris van stukken betreffende de regio Alkmaar, welke zich bevinden in de collectie Losse Aanwinsten in het rijksarchief te Haarlem. Alkmaar, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Amsterdam

Verseput, J., Inventaris van het archief van de faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam, 1877-1962. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Klein, P. en Knotter, A., Inventaris van het archief van de stedelijke- of gemeentevanger, (1808) 1811-1951 (1952). Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

's-Gravenhage

Coelingh Bennink, J. H., Voorlopige inventaris van het archief van het Bureau Afwikkeling Inkwartiering en Vordering, 1940-1948. 's-Gravenhage, Gemeente Archief, 1983.

Coelingh Bennink, J. H., Voorlopige inventaris van het archief van de Beleidscommissie voor algemeen maatschappelijk werk 's-Gravenhage, 1966-1974. 's-Gravenhage, Gemeente Archief, 1983.

Coelingh Bennink, J. H., Voorlopige inventaris van het archief van de Stichting Centraal Bad-beheer, 1929-1968 en het Gemeentelijk Volkszoo-bad, 1919-1929. 's-Gravenhage, Gemeente Archief, 1983.

Eefink, E. J., Voorlopige inventaris van het archief van de Gemeentelijke Dienst voor Wederopbouw en de Gemeentelijke Dienst voor de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling, 1945-1952. 's-Gravenhage, Gemeente Archief, 1983.

Haarlem

Van den Bosch-Vervoort, B. M., Inventaris van het archief van de Armenraad/Sociale Raad en de gedeponeerde archieven: van de Commissie van onderhoudsplicht en verhaal van verleende onder-stand; van de Commissie samenwerking bijzondere noden; van de Contactcommissie, 1913-1965, Haarlem, Gemeentearchief, 1983.

Haarlemmermeer

Van der Meulen, W. H. A., Deelinventaris van het archief der gemeentesecretarie Haarlemmermeer: betreffende economische aangelegenheden, arbeid, maatschappelijke zorg en verzekeringen, 1910-1945, Hoofddorp, Gemeentehuis, 1983.

Van der Meulen, W. H. A., Inventaris van het archief van het burgerlijk ambestuur in de gemeente Haarlemmermeer, 1861-1942. Hoofddorp, Gemeentehuis, 1983.

N.N., Inventaris van het archief van de vlas-commissie in de gemeente Haarlemmermeer, 1938-1954. Hoofddorp, Gemeentehuis, 1983.

Heerhugowaard

Van Vals, K. A., Inventaris van het archief van het gemeentebestuur van Heerhugowaard, 1934-1949. Heerhugowaard, Gemeentehuis, 1983.

Krommenie

Galiart, J. A. A. M., Gecomplementeerde inventaris van het archief van de gemeentesecretarie der voormalige gemeente Krommenie, 1814-1945. Zaandam, Gemeentearchief Zaandam, 1983.

Oterleek

Van der Eerden-Vonk, M. A., Inventaris van het archief van Oterleek, 1640-1970. Alkmaar, Gemeentelijk Archiefdienst, 1983.

Sliedrecht

Klapwijk, G. J., Inventaris van de archieven van de gemeente Sliedrecht. Sliedrecht, Gemeentehuis, 1983.

Vlaardingen

Bovée, L. J. M., Inventaris van het archief van de afdeling kabinet van de gemeentesecretarie van Vlaardingen van burgemeester W. A. Hansen, (1942) 1943-1945. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Luth, H. J., Inventaris van het archief van de Gemeentelijke Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon, vanaf 31 augustus 1943 Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken, (1929) 1933-1946. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Waterschaps- en polderarchieven

Gooiland

Abrahamse, C. M., Inventaris van de archieven van de Horstermeer, 1612-1980. Hilversum, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Mol-Wensink, F., Inventaris van het archief van het hoogheemraadschap van de Zeedijk beoosten Muiden tevens directie van de Grote Zeesluis te Muiden, 1678-1975. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1983.

De Grote Waard

Timmerman, G., Inventaris van het archief van de polder De Oost- en West Zomerlanden gelegen in de gemeenten Heinoord, Mijnsheerenland en Puttershoek, alsmede dat van de Buitengronden gelegen voor de polder, 1369-1974. Klaaswaal, Waterschap De Grote Waard, 1982.

Timmerman, G., Inventaris van het archief van de Strijensche polder, gelegen in de gemeente Strijen, 1647-1965. Klaaswaal, Waterschap De Grote Waard, 1983.

Timmerman, G., Inventarissen van archieven van enkele waterschappen in De Grote Waard: Waterschap voor de Kil- en Wachtijden, 1895-1897; Waterschap de Oosthoeksche Dijken, 1898-1935; Waterschap de Bosschendijk, 1919-1935. Klaaswaal, Waterschap De Grote Waard, 1983.

IJsselmonde

Hordijk, L. W., Inventaris van de archieven van de polder Binnenland en Ziedewij, 1624-1974. Barendrecht, Waterschap IJsselmonde, 1983.

Familie-, persoonlijke- en huisarchieven

Warning, M. M., Inventaris van een verzameling stukken betreffende de buitenplaats *Boekenrode* c.a. te Bloemendaal, 1580-1855. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1983.

Schoone, F. A. M., Inventaris van o.a. archivalia van de familie *De Bruijn*. In: Inventaris van het archief van de firma L. F. de Bruijn & Co., 1791-1939. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Balk, L., Inventaris van de familie-archieven *Van Bylandt-Halt* en *Van Bylandt-Rheydt*, 1329-1970. 's-Gravenhage, Eerste Afdeling Algemeen Rijksarchief, 1983.

Westerbeek, H., Voorlopige inventaris van het archief van Ir. J. J. *Canter Cremers*. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Felius, J. A. van, Inventaris van de collectie *De Goede*, 1699-1957 (1977). Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1983.

Suijkerbuijk, J. A. S. M., m.m.v. Meiboom, W. E., Voorlopige inventaris van het archief van *Antonie van der Heim*, (1710) 1737-1746. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Lulofs, M., Inventaris van het archief van de familie *Kist*, 1679-1937. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Winkel, H., Inventaris van het archief van de familie *Kruimel*, c. 1725-1920. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Kort, J. C., Inventaris van het huis *Offem* en de families *Van Limburg Stirum*, *Doys* en *Van der Does*, 1428-1937. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Bervoets, J. A. A., Inventaris van archiefstukken (memoires) van L. *Schut*, arts te 's-Gravenhage, inzake de voorgeschiedenis van het Neboziekenhuis, 1926-1973. 's-Gravenhage, Tweede Afdeling Algemeen Rijksarchief, 1983.

Verseput, J., Inventaris van het archief van A. J. G. *Strengholt*, uitgever, H. B. *Strengholt-Ouendag* en notaris Mr. Dr. Th. M. de Jongh als executeur-testamentair van hun nalatenschap, (1927) 1973-1983. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Verseput, J., Inventaris van het archief van D. *Verheus*, architect, 1937-1979. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Luth, H. J., Inventaris van het archief van de familie *Van Wadenoyen* en aanverwante families, 1705-1900. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Schoone, F. A. M., Inventaris van o.a. archivalia van de familie *Wap*. In: Inventaris van het archief van de firma L. F. de Bruin & Co., 1791-1939. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Kerkelijke archieven en archieven van kerkelijke instellingen

Amsterdam

Moes, D. J., Inventaris van het archief van statie en parochie Het Stadhuis van Hoorn/H. Dominicus te Amsterdam, 1637-c. 1945. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Teuling, A. J. M. den, Inventaris van het archief van statie en parochie Kattenburg/De Pool/H. Anna te Amsterdam, 1673-1972. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Verseput, J., Inventaris van het archief van statie en parochie Mozes en Aäron/H. Antonius van Padua te Amsterdam, 1640-1970. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Capelle aan den IJssel

Riet, A. J. J. van 't, Inventaris van de archieven van de Hervormde Gemeente te Capelle aan den IJssel, 1588-1951 (1966). Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Hoogvliet

Dijk, K. F., Inventaris van de archieven van de Hervormde Gemeente van Hoogvliet, 1655-1979. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Oudewater

Kessler, H. C., Inventaris van de archieven van statie en parochie van de H. Franciscus van Assisatie te Oudewater: van de pastoor, 1709-1982; van het kerkbestuur, 1860-1982. met retroacta vanaf 1770; van de communiteit, 1820-1969; van het armbestuur, 1756-1969 en van de directeur van de St. Jacobstichting en het Wit-Gele Kruis, 1920-1954. Utrecht, Archiefdienst van het Provinciaal Archief van de Provincie Utrecht, 1983. Het archief is te raadplegen in het gemeentearchief van Oudewater.

Oudkarspel

Veer, A. A., Voorlopige inventaris van het archief van de Hervormde Gemeente te Oudkarspel, 1614-1940. Alkmaar, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Wassenaar

Kertomedjo, L. G., Voorlopige inventaris van het archief van de Gereformeerde Kerk van Wassenaar-dorp, 1894-1971, 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Woerden

Kaper, C. L. J. de, Inventaris van het archief van de Evangelisch-Lutherse gemeente, 1675-1970 (1975); van de vereniging 'Vrijzinnig Christelijke Jongeren Bond', afdeling Woerden, (1920) 1930-1948. Woerden, Streekarchivariaat 'Rijnstreek', 1983.

Verenigings- en stichtingsarchieven

Alkmaar

Dorsman, J., Loef, M., Oost, J. en Waard, P. de, Inventaris van het archief van de vereniging 'Ambachtsschool voor Alkmaar en omstreken', 1892-1953. Alkmaar, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Amsterdam

Kouwenhoven, G., Inventaris van het archief van de Amsterdamsche vereniging tot behartiging van de belangen der jonge meisjes 'Union', 1882-1956, en van de Amsterdamsche vereniging voor jongeren 'Union', 1956-1981. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Valenbreder-Everse, J., Inventaris van het archief van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, 1851-1940. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1983.

Verseput, J., Inventaris van het archief van de vereniging van Christelijke Studenten te Amsterdam, 1947-1978. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Verseput, J., Inventaris van het archief van het genootschap ter bevordering van natuur-, genees- en heilkunde, 1790-1973 (aanvulling). Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Dordrecht

Kertomedjo, L. G., Voorlopige inventaris van het archief van de Raad van Kinderbescherming te Dordrecht, 1930-1949, 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

's-Gravenhage

Coelingh Bennink, J. H., Voorlopige inventarissen van de archieven van:
Het Bureau Afwikkeling Inkwartiering en Vorderingen, 1940-1948;
Opera Italiana, 1911-1944;
RK Stichting Sociaal Cultureel Werk, 1967-1972;
RK Stichting Geestelijke Gezondheidszorg, 1961-1972;
Stichting Woonwagenwerk, 1967-1972;
RK Stichting Kinderdagverblijven, 1967-1972;
Katholiek Instituut voor Maatschappelijk en Sociaal-Cultureel Werk, 1954-1971;
RK Stichting Sociaal-Pedagogische Zorg, 1950-1972;
RK Stichting Samenwerkende Instellingen Maatschappelijk werk, 1969-1973;
Comité 'Het Hart van Den Haag', 1947-1953.
's-Gravenhage, Gemeente Archief, 1983.

Moordrecht

Bogt, R. A. M. ter, Inventaris van het archief van de afdeling Moordrecht van het Nederlands Schoolverbond, 1869-1882. Gouda, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Bogt, R. A. M. ter, Inventaris van het archief van de plaatselijke commissie tot oprichting van het Nationaal Gedenkteken 1813, 1863-1870. Gouda, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Bogt, R. A. M. ter, Inventaris van enkele archieven 'Huldeblijken Oranjehuis', 1878-1897. Gouda, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Nieuwerbrug

Peters, L. Cl. M., Inventaris van het archief van het College van Bruggemeesters, 1661-1974 en van het archief van de 'Nieuwerbrugsche Vereniging tot Werkverschaffing in de Brandschouwerij', 1890-1951. Woerden, Streekarchivariaat 'Rijnstreek', 1983.

Noord-Holland

Valenbreder-Everse, J., Voorlopige inventaris van het archief van de Stichting Culturele Raad Noord-Holland, 1955-1980. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1983.

Rotterdam

Dijk, K. F. van, Inventaris van de archieven van de Christelijk-Historische Kamerkringvereniging Rotterdam, 1949-1979; Centrale Pers- en Propagandacommissie, 1949-1964; CHU-Vrouwengroep, CHU-Vrouwenstudiegroep, CHU-Vrouwenkiesvereniging, 1937-1974. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Dijk, K. F. van, Inventaris van de archieven van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) later genaamd Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming (NVSH), Afdeling Rotterdam, 1900-1980. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Dijk, K. F. van, Inventaris van de archieven van de Stichting Oranje-Groene Kruis Rotterdam, 1950-1974; van de Vereniging Diaconessenarbeid Rotterdam, 1950-1971; van de Stichting Kraamcentrum 'Mimosa', 1954-1973. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Dijk, K. F. van, Inventaris van de archieven van de Vereniging van de H. Elisabeth tot het bezoeken van arme zieken te Rotterdam, 1854-1977. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Dijk, K. F. van, Inventaris van het archief van de IJselub Kralingen, 1879-1980. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Eijssens, H. J., Inventaris van het archief van de Commissie van Erkenntenis voor de Strijders op de Citadel van Antwerpen, 1832-1836. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Nieuwenhuis, J. G. B., Inventaris van de archieven van het Historisch Genootschap 'Rotterdamum', 1946-1982. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Tromp, M. H., Inventaris van de archieven van de Commissie voor het Museum Boijmans, 1848-1950. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Tromp, M. H., Inventaris van de archieven van het Museum van Oudheden, sedert 1948 het Historisch Museum van Rotterdam, (1902) 1905-1975, en van de Commissie voor het Museum van Oudheden, (1905) 1910-1933. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Santpoort

Woudsma, J., Voorlopige inventaris van het archief van de Turn-Vereniging Santpoort te Santpoort, 1926-1976. IJmuiden, Gemeentearchief Velsen, 1983.

Schiedam

Jansen, J. M. M., Inventaris van het archief van het Sint Jacobs-gasthuis. In: Geschiedenis van het Sint Jacobs-gasthuis in Schiedam sedert 1276. Schiedam, Gemeentearchief, 1982.

Velsen

Woudsma, J., Voorlopige inventaris van het archief van het Wit-Gele Kruis te Velsen, 1927-1976. IJmuiden, Gemeentearchief, 1983.

Woudsma, J., Voorlopige inventaris van het archief van het Comité Beeckesteijn, 1953-1967. IJmuiden, Gemeentearchief, 1983.

Vlaardingen

Bové, L. J. M., Voorlopige inventaris van het archief van de Historische Vereniging Vlaardingen, 1966-1980. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Luth, H. J., Inventaris van het archief van het metselaarsgilde, 1779-1798 en 1805-1811, en van metselaar Nicolaas Johannes Steyger, 1829-1835. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Luth, H. J., Inventaris van het archief van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, afdeling Vlaardingen, 1971-1980. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Waterland en West-Friesland

Valenbreder-Everse, J., Voorlopige inventaris van het archief van het borgstellingsfonds voor West-Friesland en Waterland, 1936-1981. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1983.

Westzaan

Groot, T. de, Inventaris van de archieven van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Westzaan, opgericht 1828, en de vereniging 'Het plaatselijk Nut', opgericht 1906, 1828-1907. Zaandam, Gemeentearchief Zaanstad, 1983.

Woerden

Kaper, C. L. J. de, Inventaris van het archief van het 'Bureau voor Gezinszorg', 1949-1954. Woerden, Streekarchivariaat 'Rijnstreek', 1983.

Bedrijfsarchieven

Alkmaar

Valenbreder-Everse, J., Inventaris van het archief van de Coöperatieve vereniging tot exploitatie van onroerend goed 'Het Landbouwhuis Noord-Holland', (1919) 1947-1982. Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1983.

Amsterdam

Butterman, R., Inventaris van de stukken betreffende Surinaamse plantages in het archief van de firma Louis Bienfait en Soon, ca. 1780-1912. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Verseput, J., Inventaris van het archief van de Amsterdamsche Maatschappij van Levensverzekering (Amstleven), 1897-1956. Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Capelle aan den IJssel

Voorlopige inventaris van het archief van het landbouwbedrijf D. P. van Capellen te Capelle aan den IJssel, 1881-1918. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Gorinchem

Busch, A. J., Inventaris van het archief van drankhandel L. de Maagd, 1911-1969. Gorinchem, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Gouda

Schoone, F. A. M., Inventaris van de pijpenhandel Verzijl te Gouda. In: Inventaris van het archief van de firma L. F. de Bruijn & Co. te Rotterdam, 1791-1939. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

's-Gravenhage

Coelingh Bennink, J. H., Voorlopige inventaris van het archief van drukkerij Van Langenhuijzen, 1890-1920 (1948). 's-Gravenhage, Gemeente Archief, 1983.

Van het Einde, M. en Westerbeek, H., Voorlopige inventaris van het supplement op het archief van het advocatenkantoor Blackstone, Rueb en Van Boeschoten. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Haarlem

Houten, S. J. M., Inventaris van het archief van de N.V. Koninklijke Fabriek van Rijtuigen en Spoorwagens J. J. Beijnes, 1838-1963 (1969). Haarlem, Rijksarchief in Noord-Holland, 1983.

Katwijk

Kramer, R., Inventaris van het archief van Meerburgs Noordzeeverserij en haringexport, 1823-1974. 's-Gravenhage, Rijksarchief in Zuid-Holland, 1983.

Rotterdam

Eijssens, H. J., Inventaris van het archief van Metaalmaatschappij van Houten B.V., 1824-1980. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Schoone, F. A. M., Inventaris van het archief van de firma L. F. de Bruijn & Co. 1791-1939; met archivalia van de families De Bruijn en Wap en de pijpenhandel Verzijl te Gouda. Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Schoone, F. A. M., Inventaris van het archief van de Houthandel voorheen J. van Schijndel en Co., (1681) 1861-1963). Rotterdam, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Vlaardingen

Luth, H. J., Inventaris van het archief van het metselaarsgilde, 1779-1798, 1805-1811, en van metselaar Nicolaas Johannes Steyger, 1829-1835. Vlaardingen, Gemeentelijke Archiefdienst, 1983.

Woningbouw voor arbeiders

Carol Schade, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam*. Van Gennep, Amsterdam 1981. ISBN 90-6012-448-0. Prijs: f 34,50.

Alweer geruime tijd ligt een boekje in de boekhandel dat een korte bespreking in dit tijdschrift zeker verdient. Het is een deeltje in de door Van Gennep uitgegeven reeks *Bouwen/ontwerpen*, waarin de moderne stedelijke architectuur centraal staat. Dit deel behandelt de vroegste periode van sociale woningbouw in Amsterdam, zoals die gestalte werd gegeven door de eerste woningbouwverenigingen in de periode van 1850 tot de invoering van de Woningwet (1901).

Het boek heeft twee, sterk verschillende delen. Na een kort, inleidend hoofdstuk over de liberale en filantropische motieven van een aantal Amsterdamse burgerheren, wordt in het eerste deel de bouwactiviteit van twee woningbouwverenigingen, de Vereeniging ten behoeve der Arbeidersklasse en de Vereeniging Salerno, in detail, vooral bouwkundig detail, bekeken.

In dit eerste deel worden de enkele bouwwerken die in de eerste periode (1850-1860) tot stand zijn gekomen, onder de loupe genomen. In tekst en afbeeldingen toont de auteur hoe, geïnspireerd door buitenlandse voorbeelden, een nieuw, sterk gestandaardiseerd grondpatroon werd ontwikkeld voor arbeidersflats. De belangrijkste architecten die in dit verband genoemd moeten worden zijn H. Hana, P. J. Hamer en J. H. Leliman. De auteur laat zien op welke wijze werd geprobeerd de architectonische problemen van goedkoop maar sociaal verantwoord bouwen op te lossen.

Het tweede deel heeft een meer inventariserend karakter: welke bouwwerken zijn er na die eerste periode nog bijgekomen en welke nieuwe organisaties gingen zich op de arbeiderswoningbouw richten. Door het globalere karakter is dit deel minder concreet, en daardoor minder 'spannend' dan het eerste.

Is deze beweging voor woningbouw voor arbeiders niet mislukt, kwantitatief, omdat slechts 7 à 8% van de woningproductie als sociale woningbouw te karakteriseren is, uit een oogpunt van stadsvernieuwing, omdat sanering op economische basis niet haalbaar bleek, en uit sociaal oogpunt, omdat de woningen voor de meeste arbeiders te duur waren – en dezen trouwens lang niet altijd 'oppassend' en 'ordelijk' genoeg? Niet helemaal mislukt, aldus Schade. De erva-

ringen in de particuliere sociale woningbouw waren een onmisbaar voorspel in de totstandkoming van de Woningwet, die de overheid een grote rol gaf.

De waardering voor dit boek zal de lezer duidelijk zijn. Het is echter geschreven door een kunsthistoricus en laat veel vragen over de bewoners van de panden onbeantwoord. Gegeven het kunsthistorisch uitgangspunt is een boeiende beschrijving ontstaan van een markant type 19e-eeuwse woningbouw. Daarmee is het een lezenswaardig boek over een stukje gebouwde omgeving in Amsterdam geworden.

M. S. Polak

Prostitutie

An Huizing, *Betaalde liefde. Prostituees in Nederland 1850-1900*, Bergen 1983. Uitgeverij Octavo. Prijs: f 16,50.

De ondertitel van dit werk is enigszins misleidend, want hier worden de achtergronden belicht van prostituees die in Leiden tussen 1853 en 1904 werden geregistreerd, waarvan natuurlijk een deel niet uit de Sleutelstad afkomstig was. Het boekje zou dus beter als ondertitel: *Prostituees in Leiden* kunnen dragen.

Het werk valt in twee delen uiteen: eerst wordt de theorie met betrekking tot prostitutie in de 19de eeuw aan de orde gesteld, daarna volgt een soort toetsing ervan aan de hand van een groep van bijna 500 koppelaarsters en hoeren. Huitzing heeft van alle ingeschreven vrouwen velen kunnen traceren, wat gezien de zeer sterke mobiliteit van deze prostituees bewondering afdwingt. De beschrijving van allerlei aspecten van deze groep vormt het belangrijkste deel van het boekje.

Er blijkt een vage grens te bestaan tussen prostitutie en het leven daarbuiten, er zijn weinig voorbeelden van echte beroepsprostituees. Dit onprofessionele karakter dat prostitutie toen nog bezat, valt ook in het door Huitzing aangehaalde boek van Walkowits over het 19de-eeuwse Engeland te constateren. Ook vele andere aspecten in het Leiden van de tweede helft van de 19de eeuw, maken duidelijk dat het prostitutiepatroon toen nog tot een type behoorde, dat kort geleden voor het 18de-eeuwse Leiden is geanalyseerd in een artikel, dat hier niet werd gebruikt, mogelijk om-

dat het te laat verscheen, om het nog te verwerken. Andere overeenkomsten zijn de kleinschaligheid van de organisatie, de leiding van deze bordelen door vrouwen, de afwezigheid van luxe-huizen, het grote prijsverschil, de sterke mobiliteit met toch een vaste kern van autochtone Leidse vrouwen, een grote maar niet overheersende vertegenwoordiging van half- en volle wezen, een relatief hoog percentage ongehuwde moeders en clusters van families met meerdere leden uit hetzelfde gezin in de prostitutie of de koppelarij. Omdat hier een prostitutiepatroon wordt getekend uit de periode van vóór de professionalisering van het bedrijf die rond 1900 plaatsvond, is het niet juist het bewijsmateriaal uit 20ste-eeuws Nederlandse bronnen te halen, zoals de mémoires van Nel Hoenderdos. Bovendien is het gebruik van literatuur, zoals Herman Heyermans (kamertjeszonde), Bordewijk (Rood paleis) en Van Lennepe (Klaasje Zevenster) niet zonder meer te verantwoorden. Daarentegen ontbreken wel werken die de gegevens wat meer achtergrond hadden kunnen verschaffen, zoals de prostitutiestudies van I. Bloch en F. Henriques. Historisch onjuist is het aanbrengen van 1880 als sociaal-economisch keerpunt en op grond daarvan is de tweedeling die in de analyse gemaakt wordt met dat jaar als cesuur niet te rechtvaardigen. Ook de indeling in beroepscategorieën gaat voorbij aan wat langzamerhand in Nederland gebruikelijk is: het samenvoegen van ambachtslieden en fabrieksarbeiders in één groep is bepaald ongewoon. Hoewel het boek goedkoop is, mag het toch wel goed gezet zijn: zeer storend zijn, (onder meer) de pagina's 6, 38, 46, 67, 79, 88. Bovendien is een noot als 38 niet in de tekst te vinden. Het boek lijkt in de stroom van prostitutiepublicaties die langzamerhand van start gaat één van de eerste plaatsen in te nemen, maar of de vroege datum van verschijnen ook een blijvend gebruik zal inhouden, betwijfel ik.

D. J. Noordam

Poldergeschiedenis

M. A. Verkade, *Den derden dach. Ontstaan en ontwikkeling van de polder Westzaan*. Wormerveer 1982, Uitgave Waterschap het Lange Rond.

Dit fraai uitgegeven boekwerk werd geschreven ter gelegenheid van de opheffing in 1977 van deze in

de Zaanstreek gelegen polder. Het ontstaan van de polder Westzaan verliest zich in de Middeleeuwen. De eerste landbouw werd hier bedreven in de vorm van akkerbouw, maar door oxydatie en inklinking moest de bevolking overschakelen op veeteelt en hooibouw. De problemen van de waterhuishouding blijven groot en veel aandacht krijgt dan ook de bedijking en bemaling. Beslissend voor de verdere ontwikkeling was de 16de eeuw. De produktie gebeurt niet meer voor de eigen behoeften alleen, maar wordt op de markt gericht: zuivel, vis en waterwild worden nu in de steden verhandeld. In deze periode groeit ook de bevolking in de vijf dorpen Wormerveer, Zaandijk, Koog a/d Zaan, Westzaandam en Westzaan. De omslag naar de nijverheid vindt ca. 1600 plaats en de Zaanstreek wordt dan al snel het oudste industriële gebied van Holland. Maar in dit boek staat meer de agrarische ontwikkeling centraal. De 18de eeuw wordt beheerst door problemen van de paalworm, een groot gevaar voor de dijken, en van de veepste die een aantal malen de rundveestapel uitdunt. Het gebied wordt in de 19de eeuw opengelegd, door het bestraten van de wegen en het aanleggen van een spoorlijn die niet altijd even gunstig was, omdat de bereikbaarheid van het land soms moeilijker werd. Veel verzet kwam er dan ook tegen een ander nieuw vervoersmiddel: de stoomtram. Heel langzaam worden vernieuwingen in de voorziening van energie ingevoerd. Het eerste stoomwerktuig wordt pas in 1974 in een watermolen geïnstalleerd, gas en electriciteit worden rond Wereldoorlog I voor het eerst gebruikt als energiebron in de waterhuishouding. Het boek van Verkade voldoet waarschijnlijk als poldergeschiedenis. Maar het is in allerlei opzichten toch een teleurstellend boek geworden, ook voor de lokale lezer. Er wordt zeer weinig gebruik gemaakt van algemeen geraadpleegde literatuur op sociaal-economisch gebied, zoals Jan de Vries, Van der Woude (de vermelding op p. 161 betreft een ondergeschikt punt), Hart en historisch-demografische literatuur in de gegevens over 1622 en 1795 die een aanvulling op dit werk hadden kunnen geven. De ontwikkeling van de polder Westzaan, één van de belangrijkste streken van Holland in de Nieuwe Tijd, wordt dus niet in een kader gezet. Zo wordt niet duidelijk, in hoeverre de economische ontwikkeling de beslissingen en de mogelijkheden tot veranderingen in de waterhuishouding heeft beïnvloed. Verklaringen voor de 17de-eeuwse droogmakerijen vanuit de land-

honger en de 18de-eeuwse waterstaatswerken vanuit de economische depressie, worden dan ook niet gegeven.

Merkwaardig is, dat de agrarische crisis van 1878-1895 geheel afwezig is, hoewel deze ongetwijfeld geleid zal hebben tot het verzetten van de bakens, die onder meer het gebruik van nieuwe energiebronnen tot gevolg hadden.

De literatuurlijst wordt ontsierd door pseudo-geleerdheid, in het aangeven van de titels bij de schrijvers en het opgeven van werken die nauwelijks gebruikt zijn (bijvoorbeeld het Noorderkwartier).

Er staat in het boek geen algemene overzichtskaart van de polder en een deugdelijke verantwoording van de afbeeldingen ontbreekt.

Het blijft een mooi uitzien, maar teleurstellend werk.

D. J. Noordam

Voorschoten

J. H. M. Sloof, *Brandende kwesties in Voorschoten*. Repro Holland b.v., Alphen a.d. Rijn 1982. 195 p. Prijs: f 45,- + f 4,- verzendkosten. Verkrijgbaar door storting op giro nr. 1816442 t.n.v. J. H. M. Sloof, Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten.

J. H. M. Sloof, *Honderd jaar zingen. Van 'Lofstem' tot 'Exultate Deo'*. Repro Holland b.v., Alphen a.d. Rijn 1982. 48 p. Prijs: f 10,- + f 3,- verzendkosten.

Brandende kwesties in Voorschoten behandelt – op grond van de omslag, een besneeuwd dorpsgezicht in Delftsblauwe tegels op een zachtgele ondergrond, daar was u nooit opgekomen – het brandbestrijdingswezen in deze gemeente. De auteur heeft de grote brand in 1867, waarbij een groot deel van de Voorstraat in de as werd gelegd, als uitgangspunt voor zijn verhaal gekozen. Deze brand was voor burgemeester Treub aanleiding de modernisering van de brandweer ter hand te nemen, en dit jaar markeert dus een belangrijk punt in de ontwikkeling van verplichte burenhulp bij brand tot een modern geoutilleerd vrijwillig brandweercorps. Deze ontwikkeling wordt deels chronologisch, deel thematisch beschreven, waarbij vele zowel bestuurlijke als technische aspecten

van brandpreventie en brandbestrijding de revue passeren. Het boek is echter geen wetenschappelijke verhandeling, maar veel meer een smakelijk opgediende hoeveelheid wetenswaardigheden, wel goed in hun historisch verband geplaatst maar niet echt geanalyseerd. Vindplaatsen zijn niet in noten verantwoord, maar er is wel een lijst toegevoegd van geraadpleegde archieven en andere bronnen. Het verhaal wordt ondersteund door zeer veel afbeeldingen, die een perfecte eenheid met de tekst vormen en van zeer verhelderende bijschriften zijn voorzien.

Eén onderdeel wil ik speciaal naar voren halen. Het boek begint met een rondwandeling door het dorp in 1867. Door middel van goed gekozen afbeeldingen, ten dele ontleend aan de collectie ansichten van de auteur, zien we het dorp in zijn samenhang. Ik vind dit een goede formule, die veel voordelen biedt boven de obligate ansichtenboekjes, die eigenlijk niet meer zijn dan een bronnenpublikatie die nog tot leven gebracht moet worden.

Persoonlijk heb ik met dit onderdeel enige aangename uren doorgebracht, en zo zal het vele oud-Voorschotenaren (zoals uw recensent) en oudere Voorschotenaren ook wel vergaan. Slechts één puntje van kritiek heb ik hier: het kaartmateriaal is zo flets afgedrukt dat de namen schier onleesbaar zijn geworden. Jammer. Verder zou voor niet-ingezetenen en oud-ingezetenen met een slecht geheugen een klein kaartje van het oude dorp een welkome aanvulling zijn geweest.

Het boekje over het zangkoor is volgens hetzelfde schema opgebouwd: eerst een rondwandeling door het dorp, ten dele per koets, en nu in 1882. Daarna een beschrijving van de lotgevallen van het koor. Er staan wat aardige gegevens in over de oude zangcultuur, maar eigenlijk is dit werkje toch voornamelijk aantrekkelijk voor degenen die bij het koor betrokken zijn of zijn geweest. Ook hier weer veel goede afbeeldingen, en maar enkele dubblures met het brandweerboek.

Th. M. Wijntjes

De Historische Vereniging 'Holland' en de Stichting Hollandse Historische Reeks

N. Plomp

Toen in de loop van 1983 op initiatief van de rijksarchivaris in Zuid-Holland, Dr. H. M. Brokken, plannen werden ontwikkeld om te komen tot een nieuwe Hollandse Historische Reeks, hebben velen zich afgevraagd of dat niet tot nutteloze concurrentie met de Historische Vereniging 'Holland' zou leiden. De vereniging moest immers alle zeilen bijzetten om regelmatig een deel in de reeks Hollandse Studiën uit te kunnen brengen. Er was daarom binnen de vereniging reeds overleg gaande over de vraag of het roer niet om moest. Zouden de krachten nu niet teveel verdeeld raken? Ook in de najaarsvergadering van 1983 kwam deze vraag in discussie.

Thans zijn wij een jaar verder. Het gepleegde overleg heeft geleid tot een afbakening van de werkt terreinen en tot diverse vormen van samenwerking tussen de bestuurders van beide reeksen. Twee leden van de redactiecommissie van de Historische Vereniging 'Holland' hebben zitting in de redactiecommissie van de Stichting Hollandse Historische Reeks, terwijl een bestuurslid van de vereniging tevens zitting heeft in het stichtingsbestuur. Belangrijker is echter te kunnen vermelden dat zowel in de Hollandse Historische Reeks als in de Hollandse Studiën dit jaar twee delen verschenen. Meer dan woorden maken deze delen duidelijk dat er voor beide uitgaven plaats is. Getuige de met enthousiasme ontwikkelde plannen voor beide reeksen mogen wij ook voor het jaar 1985 op een aantal publicaties rekenen. Meer aanbod brengt voor de geïnteresseerde aspirant-koper ook meer kosten met zich mee. Het is daarom verheugend dat de vereniging en de stichting erin geslaagd zijn hun publicaties voor een uiterst aantrekkelijke prijs aan hun leden/abonnees aan te bieden. Wie daarvan nog geen gebruik maakte, doet er goed aan dat alsnog te doen. Dat is tevens een stimulans voor de uitvoerende redacties en besturen om voort te gaan met hun streven waardevolle studies over de geschiedenis van Holland een zo breed mogelijke verspreiding te geven.

Titels:

P. S. Anes e.a. *De uitwateringssluizen van Katwijk 1404-1984*. Dordrecht 1984, 55 blz. (Hollandse Studiën 13).

– Afgehaald voor leden van de vereniging gratis; toezending na overschrijving van f 5,- op postrek. 10499 t.n.v. Hoogheemraadschap Rijnland te Leiden onder vermelding 'publicatie sluis Katwijk'.

J. Alleblas. *Regionaal-historische bibliografie van Holland, 1980-1982*, met een overzicht van archiefinventarissen door T. N. Schelhaas. Dordrecht 1984, 189 blz. (Hollandse Studiën 14). ISBN 90.7040.303.X.

Afgehaald voor leden van de vereniging f 7,50; toezending na overschrijving van f 10,- (niet-leden f 12,50) op postrek. 3593767 t.n.v. penningmeester Hist. Ver. 'Holland', afd. verkoop, 's-Gravenhage, onder vermelding 'bibliografie'. H. F. K. van Nierop. *Van ridders tot regenten; de Hollandse adel in de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw*. Dieren 1984, 342 blz. (Hollandse Historische Reeks 1). ISBN 90.6707.038.6.

J. A. F. de Jongste. *Onrust aan het Spaarne; Haarlem in de jaren 1747-1751*. Dieren 1984, 457 blz. (Hollandse Historische Reeks 2). ISBN 90.6707.042.4.

– Afgehaald beide delen samen voor abonnees f 50,- (abonnees die lid zijn van de Historische Vereniging 'Holland' f 45,-); toezending na overschrijving van f 70,- (resp. f 65,-) op postrek. 5529035 t.n.v. de penningmeester van de Stichting Hollandse Historische Reeks te Leiden. Abonnee wordt men door f 50,- (resp. f 45,-) over te schrijven op laatstgenoemde postrekening. Daarop volgt toezending van een kaart waarmee men op een van de daarop vermelde adressen het boek kan afhalen. Ook wordt men abonnee door eerdere genoemde overschrijving van f 70,- (resp. f 65,-).

Opheffing rubriek Kort Nieuws

Het is de redactie van het tijdschrift *Holland* gebleken, dat de rubriek *Kort Nieuws* in de praktijk steeds weer wordt achterhaald door de onregelmatige en soms late verschijning van het tijdschrift. Om die reden heeft zij besloten deze rubriek in de bestaande vorm op te heffen. Voor de aankondigingen van publicaties zal echter een plaatsje worden ingeruimd in de rubriek Bockennieuws. Men kan zich daartoe als vanouds wenden tot mr. R. Huijbrecht, p/a Prins Willem Alexanderhof 20, 2595 BE 's-Gravenhage. (Het artikel: Gids voor de archieven in Zuid-Holland in nr. 5, p. 278 is overigens niet van de hand van R. Huijbrecht, maar door hem als redacteur van *Kort Nieuws* ingebracht.)

Archeologische kroniek van Holland over 1983

II Zuid-Holland

Daan P. Hallewas

Prehistorie

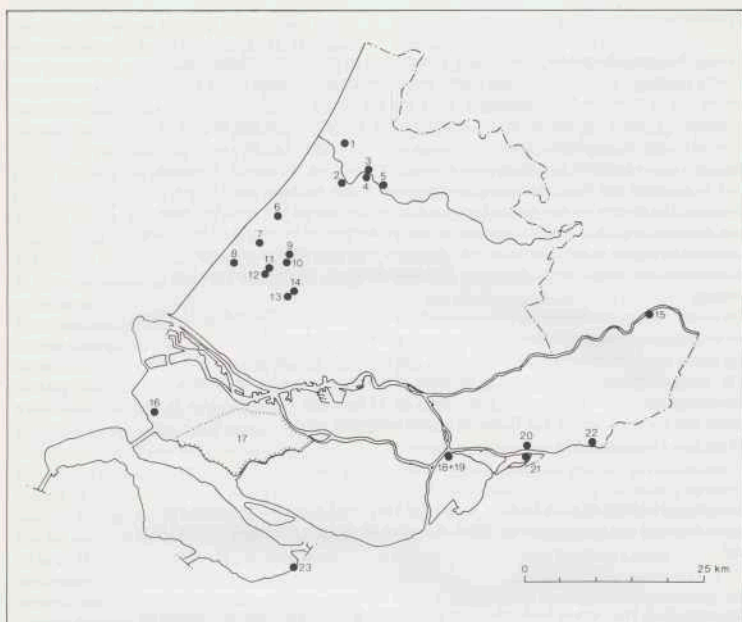
Leiden: Stevenshofspolder Grootschalig grondverzet in de Stevenshofspolder in Leiden heeft niet alleen tot een beter begrip van de geologische ontwikkeling van het gebied van de Rijnmonding bijgedragen, maar ook het inzicht in de bewoningsgeschiedenis verder verhelderd. Bij het afschaven van profielwanden van de voor de bouwactiviteiten omgelegde Dobbewatering en van ten behoeve van parkaanleg gegraven sloten kon veel scherfmateriaal stratigrafisch worden verzameld. Tezamen met de vondsten van de veldkartering resulteerde dit in een kollektie van 27 vindplaatsen. Het merendeel van de vondsten uit deze polder dateert van rond het begin van de jaartelling. Deze vindplaatsen geven geen representatief beeld van de bewoning in de polder omdat in het noordoostelijke deel door bouwactiviteiten een groot gedeelte van het niveau uit de Romeinse Tijd door erosie en afkleien sterk was verstoord.

De oudste sporen van bewoning bevinden zich op afzettingen van Tiel 0 (fase 1). Hierop volgen twee bewoningsfasen in en op afzettingen van Duinkerke 1 (fasen 2 en 3). Op grond van C14 dateringen moet het begin van de oudste bewoningsfase rond 400 v. Chr. geplaatst worden; het eind ligt in de derde of vierde eeuw v. Chr. De tweede bewoningsfase dateert uit de eerste eeuw voor Chr. of de vroege Romeinse Tijd. In de derde fase komen scherven van Romeins import aardewerk voor.
Bron: Van Heeringen 1984.

Rijnsburg: Galglaan (afb. 2). De heer A. van der Meij vond bij grondbewerking een groot fragment van een vuurstenen sikkel, daterend uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd.

Rijswijk: Ned. Hervormde kerk (afb. 3 en 4). Tijdens de restauratie van de Nederlands Hervormde Kerk te Rijswijk bestond dankzij toestemming van het kerkbestuur de mogelijkheid een kort onderzoek in te stellen naar de aard van de heuvel waarop deze kerk staat. De huidige kerk uit de 15e eeuw heeft een voorganger gehad, die in het einde van de 12e of in het begin van de 13e eeuw is gebouwd. Het onderzoek werd uitgevoerd door leden van de afdeling Den Haag e.o. van de AWN. De direkte aanleiding tot het onderzoek was gelegen in de resultaten van enkele proefboringen. Onder het kerkepad werd onder twee lagen vlijzand (alb. 3:13 en 12) een dikke laag kerkhofgrond (11) aangetroffen. Enkele resten van een laag ophoozand (10) bevonden zich op een opgebrachte plagenlaag (9). Daaronder lag een pakket duinzand, waarin vier lagen konden worden onderscheiden die sporen van menselijke activiteiten vertoonden (8, 7, 5 en 3). Lagen 3 en 5 geven korte onderbrekingen in de afzetting van stuifzand weer. Laag 7 en 8 vertegenwoordigen samen met door het hele profiel aanwezige fibers een periode van intensieve bodemvorming ('podsolbodem') die de top van het Oude Duinzand vormt.

De hoge ligging en de sterke ontwikkeling van de bodem maken duidelijk dat we hier te maken hebben met een rest van het Oude Duinoppervlak zoals dat eertijds op de strandwal van Wateringen-Rijswijk-Voorschoten over grote afstanden aanwezig is geweest. Bijna al dit Oud Duin is in historische tijd afgegraven om de omliggende strandvlaktes op te hogen (de Cock 1977, Van der Meer 1952). Het in de cultuurniveau's 3, 5, 7 en 8 aangetroffen aardewerk kan in de Midden of Late IJzertijd worden gedateerd. Dit betekent dat het duinzand op de meest oostelijke strandwal zelfs in de Late IJzertijd nog regelmatig in beweging was. Uit laag 3 zijn enkele wandfragmenten van harde gebakken aardewerk met kwartsmagering afkomstig, die de veronderstelling rechtvaardigen dat mogelijk ook aardewerk uit de Vroege IJzertijd aanwezig is. Uit de

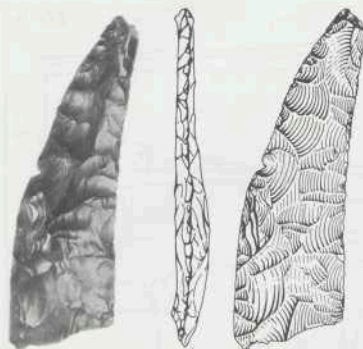
Afb. 1 Overzicht van vindplaatsen en veldkarteringen in Zuid-Holland in 1983. Tek. ROB.

Delft: Annastraat	13 (LM)	p. 312	Leiden: Rapenburg	4 (LM)	p. 329
Delft: Heilige Geestkerkhof	14 (LM)	p. 313	Leiden: Stevenshofjespolder	2 (IJ, R)	p. 303
Dordrecht: Nieuwkerk	19 (LM)	p. 315	Leiderdorp	5 (VM)	p. 329
Dordrecht: Ruijten bezuiden den Peereboom	21 (LM)	p. 318	Oostflakkee	23 (LM)	p. 329
Dordrecht: Voorstraat	18 (LM)	p. 319	Rockanje	16 (R)	p. 307
Gorcum	22 (LM)	p. 322	Rijsenburg	1 (B)	p. 303
's-Gravenhage: Loosduinen	8 (R, LM)	p. 323	Rijswijk: Ned. Hervormde kerk	10 (IJ)	p. 303
's-Gravenhage: Nobelstraat	7 (LM)	p. 322	Rijswijk: Steenvoorde	11 (IJ, LM)	p. 329
's-Gravenhage: Oude waalsdorpervlakte	6 (LM)	p. 324	Rijswijk: De Voorde	12 (R)	p. 311
Hardinxveld-Giessendam	20 (R)	p. 306	Vianen	15 (B, VM, LM)	p. 305
Leiden: Haarlemmerstraat	3 (LM)	p. 326	Voorburg	9 (R)	p. 311
			Voorne-Putten	17 (N, IJ, R, LM)	p. 305

plaggenlaag (9) is de grootste hoeveelheid aardewerk geborgen. Het dateert uit de Late IJzertijd. Onder het aardewerk uit laag 5 en onder de losse vondsten zijn enkele fragmenten van zogenaamde 'gootjes' aanwezig, die waarschijnlijk een rol speelden bij de zoutproductie (Van den Broeke 1982). Twee artefakten van grijze vuursteen vallen in de hier beschreven context uit de toon, ze lijken eerder thuis te horen in het Laat Neolithicum. Nederzettingssporen zijn in laag 3 en 5 (enkele paalgoten) en in laag 7 (eergetouwkraassen) aangetroffen.

ROB, Amersfoort

R. M. van Heeringen en L. van der Valk

Afb. 2. Rijsburg; Galglaan.
Fragment van een vuurstenen sikkel;
lengte 10,8 cm. Foto en tek. ROB.

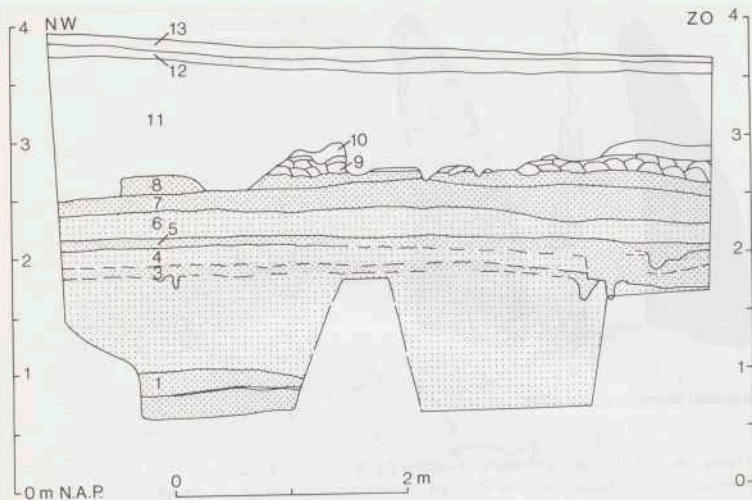
Rijswijk: Steenvoorde, zie p.329

Vianen (afb. 5). In het afgelopen jaar werd bekend dat de heer J. de Koning in de zeventiger jaren bij baggerwerk in de Waal een bronzen lanspunt, een ijzeren vleugellanspunt en een ijzeren bijl had gevonden. Karakteristiek voor de bronzen lanspunt is de, wel als pseudo-gietnaad aangeduide, richel op de schacht ter hoogte van het blad. De lanspunt behoort tot het zogenaamde Lüneburger Typ II (Jacob Friesen 1967). Dit type wordt in de Midden Bronstijd of het begin van de Late Bronstijd gedateerd. De vleugellanspunt dateert Ypey (1983) in de 8e of 9e eeuw na Chr. De bijl kan in de 9e tot de 13e eeuw worden gedateerd. Het gaat om een timmermansbijl (Ypey 1981).

Voorne-Putten De veldkartering door de heer C. Herweijer in samenwerking met de AWN-afdeling De Nieuwe Maas en het Bureau Oudheidkundig Onderzoek van de gemeente Rotterdam werd voortgezet in het land van Putten. Bij de verbreding van een sloot die de geulrug, waarop ook de bekende nederzetting van de Vlaardingen-cultuur bij Spijkenisse ligt, ontdekte hij even ten oosten van Simonshaven en vindplaats van de Klokbeercultuur. De vindplaats ligt op de Calais IV afzettingen van de geulrug en wordt afgedekt door een laagje veraard veen waarop weer een Laat Middeleeuws kleipakket ligt. De vondsten bestaan uit scherven van late klokbekers, potbeker-aardewerk, een bronzen ringetje, vuursteensplinters en stukjes hertschoorn.

Een achttal vindplaatsen leverde materiaal uit de IJzertijd op. In vier gevallen ging het om resten die vóór de Duinkerke I-overstromingen in de grond zijn geraakt. In die tijd werd er op het veen gewoond. Ook op de Duinkerke I-afzetting is een vindplaats aangetroffen. In het veen werd een geultje aangetroffen waarin scherven lagen uit de Late IJzertijd, afgekapt hout en een stammetje met knaagsporen van een bever. Een tweetal vindplaatsen werd nader onderzocht door het Bureau Oudheidkundig Onderzoek van de gemeente Rotterdam. Daarbij werden huisplattegronden aangetroffen. Vindplaatsen uit de Romeinse Tijd – een vijfhal – liggen zowel op de Duinkerke I-afzetting als op het veen, buiten het gebied waar Duinkerke I sedimenten aanwezig zijn.

In het gebied werden verder zeven bewoningsplekken uit de Late Middeleeuwen gevonden. In de Oude Putse polder blijven alle tot dusver gevonden nederzettingen die in de 12e eeuw bestonden tot in de 15e eeuw bewoond. Daaruit blijkt dat de

Afb. 3. Rijswijk: Ned. Hervormde kerk. Profiel onder het kerkpad. De kerk bevindt zich links van het profiel.

Legenda: 1 grijs duinzand met dun houtskool laagje, 2, 4 en 6 geel duinzand, 3 en 5 grijs duinzand, stilstandfase in de duinvorming, 7 bruin duinzand, nederzettingsslaag, 8 geelbruin duinzand, 7 en 8 vormen samen de 'podsolbodem' die de top van de Oude Duinen vormt, 9 plaggen, humeus kleifg zand, 10 opgebracht geel duinzand, 11 kerkhofgrond, 12 en 13 kerkpad.

Tek. R. M. van Heeringen.

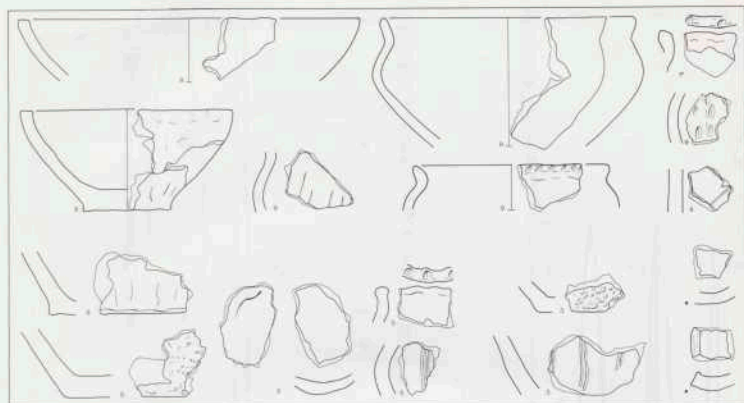
12e-eeuwse overstromingen daar veel minder hebben huisgehouden dan verder naar het westen. Op een van de vindplaatsen ten westen van Spijkenisse werd bij aardewerk uit de 11e/12e eeuw een broche gevonden die op een munt lijkt. Dergelijke broches zijn vaak ruwe nabootsingen van solidi van Lodewijk de Vrome. Ze zijn in de 9e en waarschijnlijk ook de 10e eeuw vervaardigd. Langs de Gatdijk en de Toldijk werden een viertal opgehoogde erven gevonden die van de 12/13e eeuw tot in de 15e eeuw bewoond waren. Bij één daarvan werd een ronde stenen waterput aangetroffen die vondsten opleverde uit het laatste kwart van de 14e en eerste kwart van de 15e eeuw.
Bron: Herweijer 1984

Romeinse Tijd

's Gravenhage-Loosduinen, zie p. 323

Hardinxveld-Giessendam Door de heer L. Punt werd bij de Peulensluis een zilveren munt gevonden van keizer Aemilianus, in 253 in Rome geslagen.

Leiden: Stevenshofspolder, zie p. 303

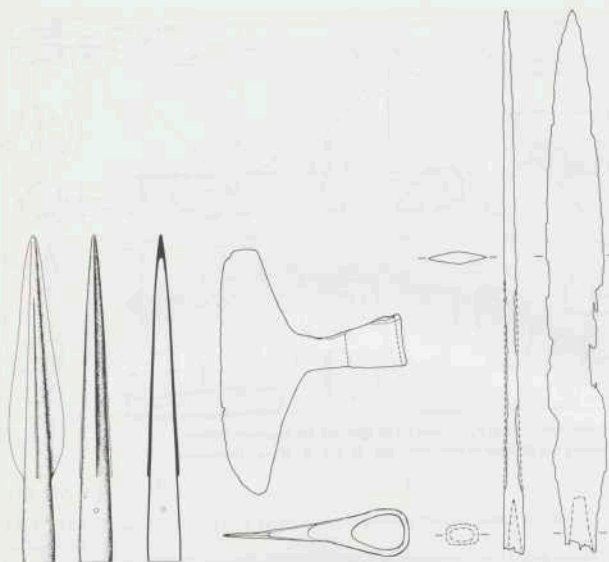

Afb. 4. Rijswijk: Ned. Hervormde kerk. Aardewerk uit de IJzertijd. De nummers hebben betrekking op de nummering van de lagen in het profiel (afb. 3). Tek. R. M. van Heeringen.

Rockanje (afb. 6, 7 en 8) Bij het leggen van riolering in de nieuwe uitbreidingswijk Oudeweg te Rockanje werden door A. Kap scherven, resten van houten palen en mestlagen uit de Romeinse tijd gevonden. Bij nadere verkenning werden sporen van een gebouw uit de Romeinse Tijd waargenomen. In het gebied ten oosten van de weg waaronder de riolering was aangelegd kon een nader onderzoek worden ingesteld. Al spoedig bleek dat juist naast de weg nog een hoek van een houten gebouw (1) aanwezig was. Dit gebouw moet door het riool zijn doorsneden. De wanden die de hoek van het gebouw vormden bestonden uit dicht bij elkaar geplaatste houten palen waartussen ongetwijfeld met klei bestreken vlechtwerk was aangebracht. Het gebouw lag op een kunstmatige verhoging van opgeworpen klei en mestlagen die op Duinkerke I-klei lag.

Circa 35 m zuidelijker werd een tweede huis (2) aangetroffen. Ook dit huis lag op een terpje. Het vertoonde sporen van meerdere bouwfases. De oudste sporen waren van een gebouw van ca 7 x 6 m (2a, afb. 6). Teruggewonden werd de greppel waarin zowel de palen en paaltjes die de wand steun gaven, hadden gestaan als de palen die het dak hebben gedragen. Het dak werd gedragen door 2 x 5 palen in de lange wanden van het huis.

Om dit huis werd later een groter gebouw opgetrokken (2b, afb. 6). De afmeting daarvan bedroeg 16 x 7,5 m. Ook bij dit huis vormen de in greppels geplaatste palen van de wand het opvallendste element. Deze palen zijn in 't algemeen dikker dan die van het kleine huis (2a). Waarschijnlijk heeft het dak hier op de wanden gerust. In het huis is bovendien een drietal paren staanderpalen aangetroffen, die waarschijnlijk ook een deel van de daklast hebben gedragen. Twee duidelijke haarden en twee andere plekken waar vuur had gebrand lagen binnen dit huis. Het profiel door dit huis (afb. 9) kan op twee manieren worden geïnterpreteerd. a) Huis 2a is op een tamelijk lage hoogte gebouwd en huis 2b is opgericht nadat het bestaande terpje meer dan een meter met mest en kleilagen was opgehoogd. b) De ophogingslagen zijn daar terecht gekomen in

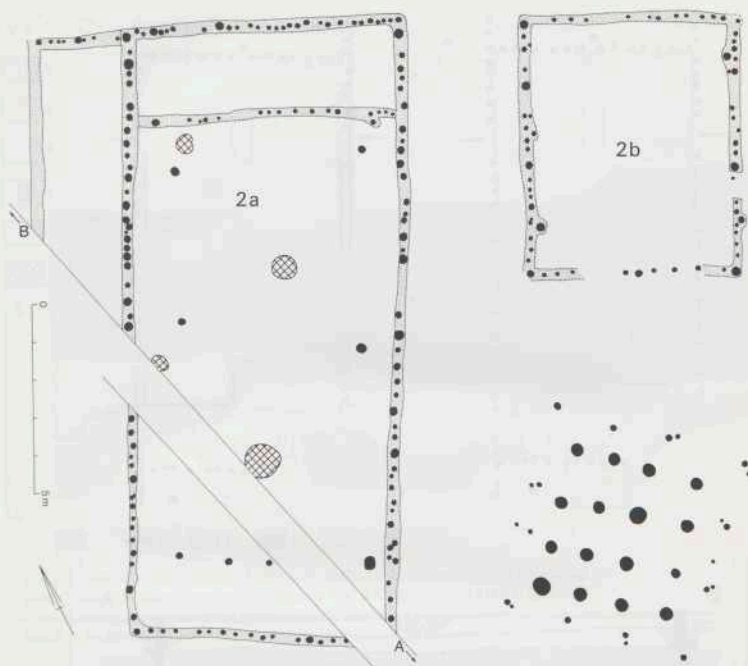

Afb. 5. Vianen. Bronzen lanspunt uit de Bronstijd (links, lengte 25 cm), hoogte 18,8 cm) ijzeren bijl (midden, hoogte 18,8 cm) en vleugellanspunt (rechts, lengte 41,4 cm) uit de Middeleeuwen. Tek. ROB.

de tijd dat beide huizen in gebruik waren. Een combinatie van beide interpretaties is uiteraard ook mogelijk. Een laag humeuze klei wigt uit tegen het terpje aan (afb. 9, 4). Op deze klei en op het terpje komt een humeus zwart bandje voor dat elders in het terrein, waar deze humeuze klei lager ligt, in veen overgaat. Bij Lodderland is de basis van dit veen op 1725 ± 65 BP gedateerd. Het geheel is bedekt door Laat Middeleeuwse Duinkerke 3-afzettingen zodat deze terpjes thans aan de oppervlakte niet waarneembaar zijn.

Een derde huis (3) van ca. $5,25 \times 12$ m werd ca 90 m naar het westen gevonden (afb. 7). De noordwest hoek van dit huis was door erosie na de bewoningsfase verdwenen. Ook dit huis lag op ophogingslagen en had wanden waarvan in greppels geplaatste palen deel uitmaakten. Binnen het huis lag een dikke laag mest. In de lange wanden lagen tegenover elkaar twee ingangen op ca 2 m uit de oostwand. Midden tussen beide ingangen lag een diepe kuil, mogelijk heeft daarin een paal gestaan.

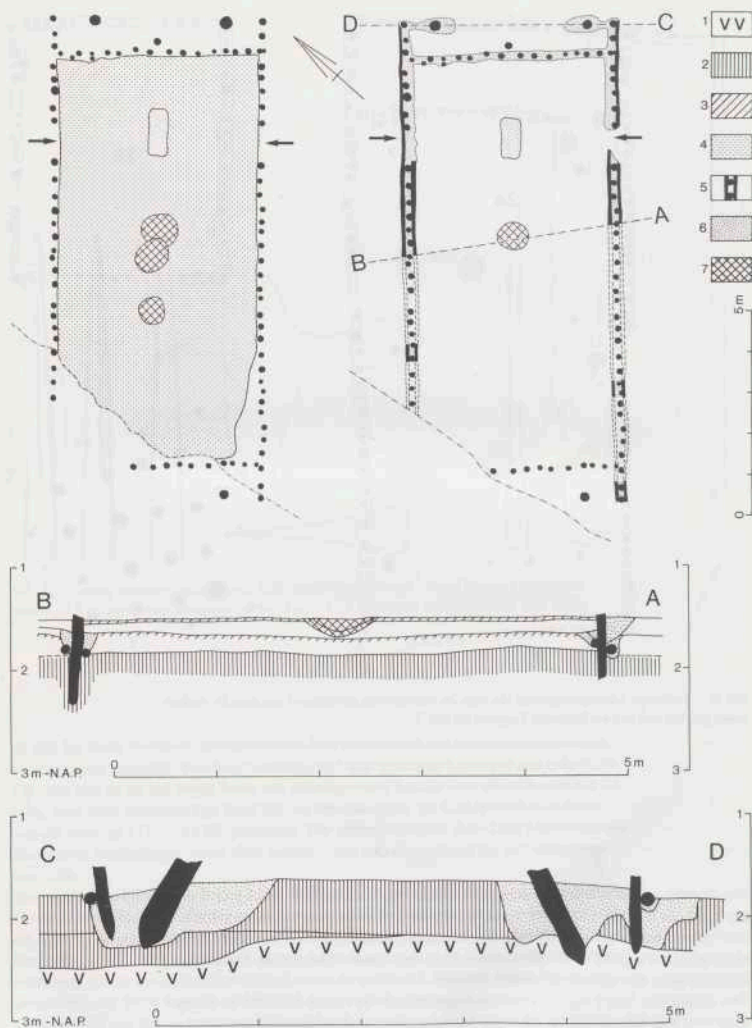
Opmerkelijk was dat de lange wanden aan beide kanten van het huis ca 70 cm buiten de korte wanden uitstaken. Daardoor werden een soort veranda's gevormd. De lange zijwanden hebben voor en groot deel de daklast gedragen. Dit blijkt uit de in de grond tegen de wandpalen aangebrachte horizontaal gelegde palen. Deze palen moesten voorkomen dat de wanden door de druk van het dak scheef wegzakten. In beide 'veranda's' heeft een paar zware staanderpalen gestaan. Aan de oostkant van het huis

Afb. 6. Rockanje. Links plattegrond van huis 2a, rechtsboven plattegrond van huis 2b, rechts-
onder plattegrond van het horreum. Legenda zie afb. 7.

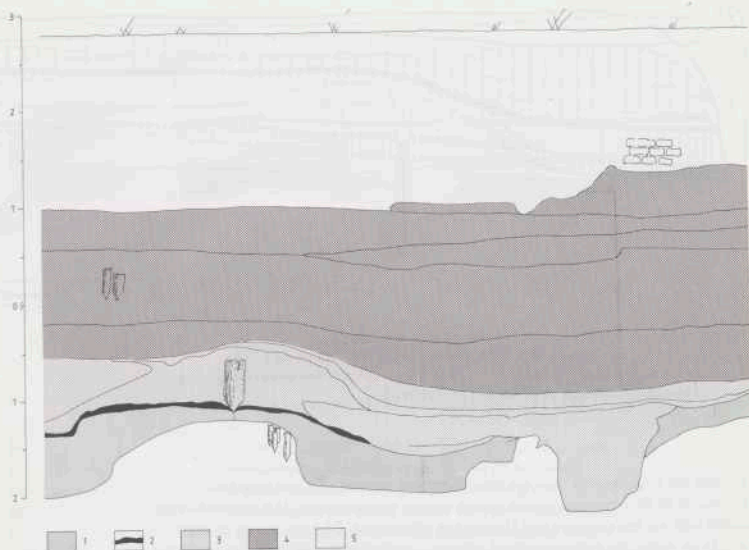
kon worden waargenomen dat deze palen onder een hoek van 60° in de grond waren geplaatst. Ze moeten elkaar dus op ca 4 m boven het vloerniveau hebben gekruist. Op deze palen heeft ongetwijfeld een nokbalk gelegen. Daardoor is dit een van de zeldzame gevallen waarbij de hoogte van een huis kon worden vastgesteld. Dergelijke constructiewijzen zijn ook uit Schiedam bekend.

Ten oosten van huis 1 lag een graanopslagplaats (afb. 6) van ca $5,5 \times 5,5$ m. De opslagplaats was gefundeerd op vier rijen van vier zware palen. Daaromheen staan dunnere palen, steeds een hoekpaal op de diagonaal van het vierkant van zware palen en tussen deze hoekpalen steeds twee palen. Een aantal van deze palen is vernieuwd of versterkt door een tweede paal. Op het terrein tussen huis 1 en 2 lagen twee waterputten. Een daarvan was onbeschoeid, de ander bestond uit twee op elkaar geplaatste tonnen.

Afb. 7. Rockanje. Plattgrond van huis 3, linksboven op vloerniveau rechtshoven onder het vloerniveau en profielen door het huis. Legenda: 1 veen, 2 klei, Duinkerke 1, 3 mest (in profielen), 4 mest (op plattgrond), 5 houten palen, 6 wandgreppels en kuilen, 7 haard. Tek. ROB.

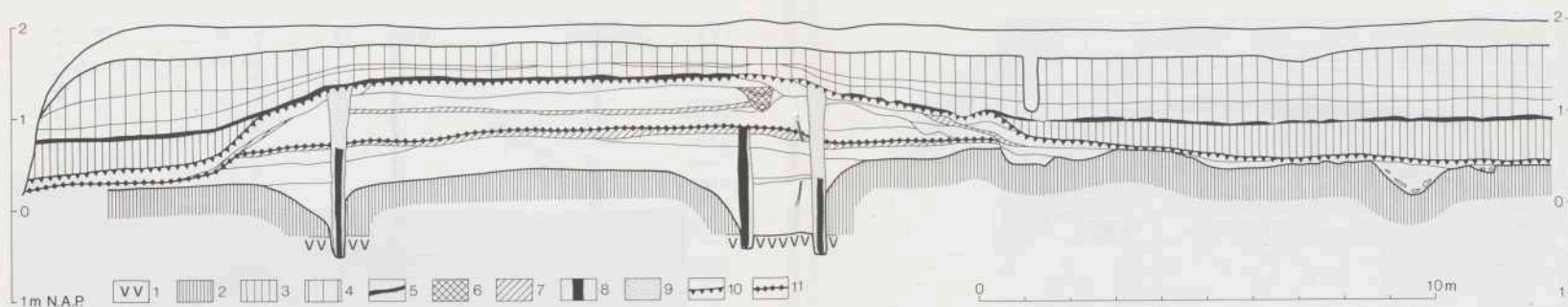

Afb. 8. Delft: Heilige Geestkerkhof. Oost-west profiel Heilige Geestkerkhof. 1 Kleivulling 2e eeuw, 2 Humeuze laag gevormd na de Romeinse Tijd, 3 Kleiophogingen 11e-13e eeuw, 4 Mestlagen 14e eeuw, 5 Geroerde bovengrond; muurresten en begravingen.
Tek. P. J. W. M. Schulten.

De aardewerkvondsten bestaan geheel uit geïmporteerde Romeinse keramiek, ze kunnen voorlopig in de tweede helft van de tweede en de derde eeuw worden gedateerd (determinatie M. Brouwer). Een bijzondere vondst was een loodje dat waarschijnlijk heeft gediend als kwaliteitsaanduiding en verzegeling van aangevoerde goederen. Op het loodje komen de letters P A E A voor. Het onderzoek werd uitgevoerd door de ROB door A. Buisman en D. P. Hallewas. C. Wind verzorgde het contact met de gemeente West Voorne.

Rijswijk: De Voorde In het park bij De Voorde werden door H. Wetemans scherven van inheems en Romeins import aardewerk gevonden. De vondsten zijn aangetroffen in de randzone van een zandrug van de Oude Duinen. Al eerder werden ten oosten en ten noorden van deze vindplaats vondsten uit de Romeinse Tijd gedaan.

Voorburg: Arentsburgh Door Reuvens werden in de jaren 1827-1833 en door Holwerda in 1908-1915 op de plek van de Romeinse stad Forum Hadriani opgravingen verricht. De op de door Holwerda vervaardigde plattegrond aangegeven sporen kunnen door de grote veranderingen die sindsdien in dat gebied hebben plaatsgevonden, niet precies in de huidige topografische situatie worden gelocaliseerd. Dit

Afb. 9. Rockanje. Profiel over huis 2 en het daarbij behorende terras.

Legenda: 1 veen, 2 klei, Duinkerke 1, 3 klei, Duinkerke 2, 4 klei, Duinkerke 3, 5 Post Romeinse humeuze-venige laag, 6 haard, 7 mest, 8 houten palen, 9 wandgreppel, 10 oud oppervlak van huis 2a, 11 oud oppervlak van huis 2b. Tek. ROB.

vormde het uitgangspunt voor een booronderzoek waarbij verschillende door Holwerda en Reuvens aangegeven sporen werden waargenomen. Het booronderzoek leidde zelfs tot een correctie van Holwerda's plattegrond. De hoek tussen de noordelijke en westelijke stadsmuur bleek scherper te zijn dan hij had aangegeven. Bij het onderzoek werd ook de gracht die om de stad liep aangetroffen.

In het ten oosten van het door Holwerda en Reuvens onderzochte terrein – ten oosten van de Arentsburghlaan – werden in de boor verschijnselen geconstateerd die erop kunnen wijzen dat de noordelijke stadsgracht verder naar het oosten doorliep. Dit terrein ligt aanzienlijk lager dan het gebied ten westen ervan omdat daar zand is afgegraven. Resten van de stadsmuur en gebouwen zijn er dan ook niet meer te verwachten. Holwerda nam aan dat de oostelijke begrenzing van de stad onder de Arentsburghlaan zou lopen. Het is dan ook van groot belang om ten oosten van de Arentsburghlaan aangetroffen sporen die op een gracht wijzen nader te onderzoeken. Wanneer het inderdaad om een gracht gaat moet het stadsgebied van Forum Hadriani immers veel groter zijn geweest dan Holwerda aannam. In de richting van deze veronderstelling duiden ook de vele vondsten en waarschijnlijk ook resten van muren die in het volkstuintencomplex verder zuidelijk ten oosten van de Arentsburghlaan zijn aangetroffen.

Bron: Buitendorp en Jung 1984

Voorne-Putten, zie p. 305

Middeleeuwen

Delft: Annastraat Door de Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft werd een klein onderzoek uitgevoerd in het noorden van de stad op de plaats van het voormalige Annaklooster aan de Annastraat. De zeer schaarse historische bronnen vermelden het vrouwenklooster voor het eerst in een charter van 1441. Het klooster werd ontruimd in april 1573. De gebouwen bleven gedeeltelijk in gebruik, in de 17e eeuw als tapijtweyerij. De laatste resten werden geïncorporeerd in een tuchthuis uit 1664.

Dit tuchthuis vormde de bouwkundige basis voor het St. Joris gasthuis dat in 1983 moest plaatsmaken voor woningbouw.

Het gehele kloosterterrein werd bouwrijp gemaakt zodat zich hier een uitgelezen kans voordeed om een compleet kloostercomplex te onderzoeken. Omdat de financiële middelen onvoldoende waren en omdat binnen het sloopschema te weinig tijd gereserveerd was voor onderzoek, konden op het terrein slechts waarnemingen worden verricht. Het tot dan toe nog volledig in de bodem aanwezige kloostercomplex werd in enkele dagen vergraven. De aanzienlijke funderingsresten van koor en schip van de kloosterkapel konden niet meer in situ worden bestudeerd. De lengte van de kapel is bij benadering vastgesteld, de breedte kon aan de straatzijde nog achterhaald worden. Van de tientallen beerputten op het terrein konden er vijf haastig onderzocht worden. Vermelding verdient vooral een put behorend bij het tuchthuis waarin vrijwel uitsluitend de schamele bezittingen van de bewoners werden gevonden: waterkannen, kommen, lepels en honderden wolkaarden. De kommen en lepels waren bekrast met initialen en portretjes. Grote hoeveelheden ruwe en gesponnen wol bevestigden het beeld van een 'Spinhuis'.

J. G. M. Kistemaker

Delft: Heilige Geestkerkhof (afb. 8 en 10). Het eerste onderzoek van de in 1983 opgerichte Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft vond plaats op het Heilige Geestkerkhof ten zuiden van de Oude Kerk. Dit pleintje is het hoogste punt van de stad, het ligt op 2,85 m + N.A.P., en maakt deel uit van een langgerekte bult die zich over een afstand van 750 meter uitstrekt tussen de twee hoofdgrachten bekend als Oude- en Nieuwe Delft. Bij het onderzoek werd aangetoond dat deze bult vlak na 1100 geleidelijk is ontstaan als gevolg van grondaccumulatie tijdens intensieve bewoning. Op de onder deze ophogingslagen aanwezige Duinkerke 1-afzetting werden voor het eerst in Delft duidelijke sporen van Romeinse bewoning aangetroffen. Een greppel met een beschoeiing van houten paaltjes en een laag vuile klei konden door de aanzienlijke hoeveelheden scherven gedateerd worden in de 2e eeuw na Chr. (determinaties M. Brouwer). Op grond van de sporen en het materiaal kon vermoed worden, dat hier in de buurt een nederzetting heeft gelegen.

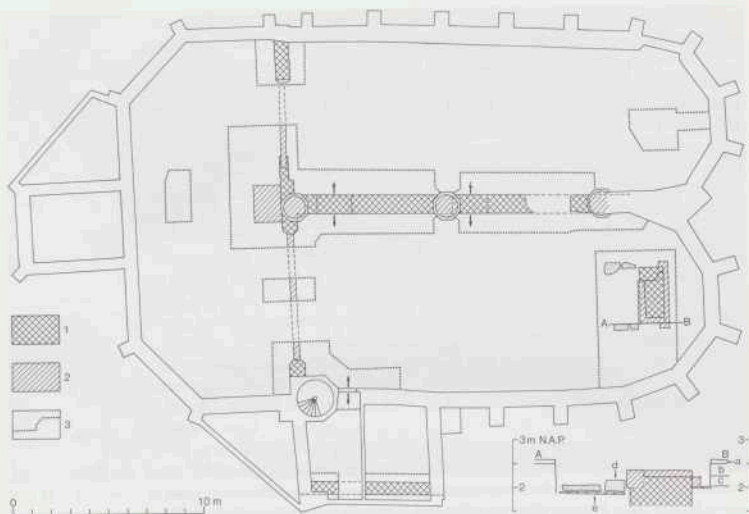
Na een lange periode waarin geen bewoning plaatsvond en waarin slechts een humeus laagje werd gevormd, werd kort na 1100 een dik pakket klei opgebracht. Deze klei-ophogingen gingen door tot in de 13e eeuw waarna ze voor het grootste deel weer wer-

Afb. 10. Delft Heilige Geestkerkhof. Afgietsel in hardgips van de aangetroffen mal. Hoogte 60 cm, Breedte 50 cm, Dikte 5 cm. Voorstelling: de Verkondiging van Maria. Datering: ca. 1475. Foto: R. Tetteroo.

den vergraven en vervangen door mest. Op deze mestlagen speelde zich de 14e en 15e eeuwse bewoning af. (afb. 8). Het opgravingsterrein bevindt zich op de plek waar de achtererven van de huizen aan de Oude Delft, de Hippolytusbuurt en het Heilige Geestkerkhof aan elkaar grensden. Deze overlapping van achtererven vanuit drie verschillende richtingen bemoeilijkt de interpretatie van de vele sporen. De sporen waren echter van dien aard dat het zeer waarschijnlijk is dat resten van houten huizen, mogelijk al vanaf het midden van de 12e eeuw, zich onder het nog niet onderzochte deel van het pleintje bevinden.

De typische kenmerken van achtererven, zoals de binnen de erfscheidingen gelegen greppels, mestkuilen, afvalkuilen en putten leverden zeer veel vondstmateriaal op, dat ononderbroken van de 12e tot in de 19e eeuw doorloopt. De bijzondere conserverende werking van de bodem droeg er toe bij dat bepaalde vondstcategorieën zoals leer, hout en textiel goed bewaard waren. De bodem was verder rijk aan ecologisch materiaal.

Afb. 11. Dordrecht: Nieuwkerk. Plattegrond met de opgravingsputten en het gevonden muurwerk. 1. opgegraven muurresten van de laat-Gotische kerk (15e eeuw); 2. veranderingen na de brand van 1568, voor zover opgegraven; 3. begrenzing der opgravingsputten; a. moderne bitumen vloeglaag; b. puin en zand (ophogingslaag); c. as en lei (brandlaag 1568); d. natuursteenbrokken; e. plavuizenvloer tot 1568. Tek. ROB.

Vermeldenswaard zijn twee rechthoekige afvalputten van gestapelde kloostermoppen uit het begin van de 14e eeuw die vrijwel uitsluitend gevuld waren met houten vaatwerk.

Een verrassing was de vondst van een pijpaarden reliëfmal (maten 60x50x50 cm.) die naast een stratigrafische betekenis ook een grote kunsthistorische waarde heeft. De vrijwel complete mal, een vorm voor het maken (uitdrukken) van reliëfs, heeft als voorstelling de 'Verkondiging aan Maria'. De compositie is indirect geïnspireerd op een zeer bekend werk van de vlaamse meester Robert Campin uit ca. 1425. De mal zelf is voorlopig in het derde kwart van de 15e eeuw gedateerd (afb. 10).

J. G. M. Kistemaker

Dordrecht: Nieuwkerk (afb. 11). Plannen tot herstel en restauratie van de Nieuwkerk in Dordrecht hebben geleid tot een kort oudheidkundig bodemonderzoek in de kerk (14 februari-4 maart 1983). In zekere zin vormde het huidige onderzoek een vervolg op onderzoeken die in 1942 op het kerkhof ten westen van de kerk hadden plaats gevonden. Bij die gelegenheid was een deel van het afgebroken driebeukige schip van de oorspronkelijk veel grotere laat-Gotische kerk blootgelegd. Tevens werd hierdoor duidelijk dat de bestaande kerk het koorgedeelte van de oorspronkelijke kerk omvatte

(plattegrond in Sarfatij 1975, 12), maar ook dat dit koorgedeelte op ingrijpend wijze was veranderd tot de huidige tweebeukige kerk. In een recente bouwhistorische studie is deze ontwikkeling nauwgezet geanalyseerd (Freling en Van Hagen 1982). Het archeologische kerkonderzoek sloot aan bij een reeks van opgravingen die in het gebied rond de Nieuwkerk hebben plaats gevonden (Sarfatij 1979, 323-331). Het heeft zich in het kader van de restauratieplannen beperkt tot de gegevens betreffende het bestaande gebouw. De diepere ondergrond onder de kerk is daarbij onberoerd gebleven, hetgeen gezien de bouwkundige toestand van de kerk ook wel zo verstandig leek. Het onderzoek heeft aangetoond dat er van drie bouwperiodes gesproken kan worden. Ten eerste de tijd van het ontstaan van de laat-Gothische St. Nicolaaskerk tot aan 1568, het jaar waarin de kerk door brand grotendeels verloren ging. Dan de jaren tussen 1568 en 1574, die een overgangstijd vormen met een zekere mate van herstel van het verwoeste kerkgebouw. En tenslotte de tijd na 1574 toen de kerk voor de Protestantse eredienst was ingericht, hetgeen grote bouwkundige veranderingen tot gevolg had. Aangezien het onderzoek zich tot het interieur beperkt heeft, zullen de eerder genoemde buiten aangetroffen overblijfselen buiten beschouwing blijven.

De tweebeukigheid van de huidige kerk gaat terug op het diepe tweeledige koor van de uit de 15e eeuw daterende St. Nicolaaskerk. Tussen beide delen bevond zich een lange scheidsmuur. Hierin was dicht bij de overgang naar het schip een tweetal doorgangen aangebracht. De overgang zelf werd gekenmerkt door de korte dwarsmuurtjes waarop de triombogen gerust hebben. In de oksel van koor en schip, dat is in de zuidwest hoek, voerde een spiltrap in de traptoren naar omhoog. Onmiddellijk ten oosten van de traptoren perforeerde een doorgang de korbuitenmuur om toegang te geven tot een tegen koor en schip aangebouwde vierkante ruimte (sacristie?). In het zuidelijke koorgedeelte bevond zich een altaarfundering van zwaar en diepgaat metselwerk; in het noordelijk koorgedeelte is niets van dien aard aangetroffen. Tot de zeer weinige mobiele vondsten uit deze periode behoort een votiefsteentje op naam van Herman Haeck, priester, vermoedelijk gestorven in 1527.

Een rampzalige brand in 1568 heeft het kerkgebouw voor een groot deel in de as gelegd. Slechts het tweeledige koor bleef behouden. In de triombogen werd een nooddichting geplaatst, waarvan de bakstenen fundering nog gedeeltelijk aanwezig bleek. Het herstel na de brand werd aangegrepen om de kerkvloer 80 cm. op te hogen. Daartoe had men overvloedig puin van de vernielde kerkdelen ter beschikking. Het benedendeel van de traptoren bijvoorbeeld werd volgestort met de verbrande leien van het ingestorte dak. Op de plaats van het oude altaar werd vanaf de nieuwe vloerhoogte een nieuw altaar opgetrokken; de fundering van drie muurtjes in een U vorm (opening naar het oosten) was nog aanwezig. Het geruïneerde schip werd voorlopig buiten de herstellende (nood)kerk gehouden.

In 1574 werd deze kerk tot Protestants bedehuis ingericht. In de jaren daarna volgde een ingrijpende verbouwing, die tevens een uitbreiding inhield. De meest essentiële verandering bestond uit het opgeven van de oost-west verlopende lengteas en de vorming van een meer centrumgericht kerkgebouw. Daartoe werd de scheidsmuur tussen de oude koordelen grotendeels verwijderd en vervangen door twee vrijstaande kolommen. De westelijke kolom kwam te staan op de oude overgang van koor naar schip en werd aan de westzijde opgevangen door een brede ondergronds gemetselde steunbeer. De buiten gelegen resten van het schip werden voorgoed opgegeven. In plaats daarvan verscheen aan de westzijde een veelhoekig gesloten uitbreiding, die het nieuwe gecentraliseerde kerkgebouw op logische wijze afslot. Tenslotte werd de oude sacristie bij gelijkblijvende breedte iets verder naar het zuiden uitgelegd en tot consistorie ingericht. Ingrijpende bouwkundige veranderingen zijn sindsdien, ondanks tal van verbouwingen in de eeuwen die volgden, niet opgetreden.

Uitvoering vanwege de ROB: M. J. A. de Haan en H. Sarfatij.

ROB, Amersfoort

H. Sarfatij

Afb. 12. Dordrecht: Voorstraat, Minderbroedersklooster., Fase I: de diepgelegen zuidoostelijke buitenmuur van de kerk (1) met aansluitend een rij palen van en kistbegrovingen in de kloostergang (2) langs de open ruimte van de kloosterhof (3). Alle andere muurwerk is jonger en behoort niet tot het klooster. Foto ROB.

Afb. 13. Dordrecht: Voorstraat, Minderbroedersklooster, Fase II: onder recent muurwerk de zuidoostelijke muur van kerk II gefundeerd op kortelingen (1), waarlangs de kloostergang II (2). De bakstenen arcade van de kloostergang was gefundeerd op stukken scheepshuid en omzoomde de bijbehorende kloosterhof (3). Foto ROB.

Afb. 14. Dordrecht: Voorstraat, Minderbroedersklooster, Fase III: een blik in noordoostelijke richting over het koor van kerk III met zijn rechte sluitingsmuren (1), betegelde vloer en altaarfundering (2); op de achtergrond kloostergang en -hof uit deze fase (3). De olietank op de voorgrond behoorde bij de afgebrande winkel. Foto ROB.

Dordrecht: Ruigten bezuiden den Peereboom In de ten zuiden van de beneden Merwede gelegen polder Ruigten bezuiden den Peereboom werden door C. van der Esch onder een kleilaag muurwerk en bakstenen aangetroffen. Dit gebied maakte vroeger deel uit van de Biesbos. De vindplaats ligt in de in 1421 verloren gegane Grote Waard, zodat de vondsten ouder dan dat jaar moeten zijn. Mogelijk gaat het om de kerk of een ander gebouw van het verdwenen dorp Houweningen.

Dordrecht: Voorstraat (Minderbroedersklooster, afb. 12-15). In februari 1982 brandde een grote meubelzaak, die zich uitstrekte van de Voorstraat tot de Visserstraat, in het hartje van de stad, tot de grond toe af. Op dit terrein en de naaste omgeving had van kort vóór 1248 tot de opheffing in 1572 het Franciscaner of Minderbroedersklooster gestaan (Henderixx 1977, passim, spec. p. 97-100). Over de precieze ligging en de verschijningsvorm van dit klooster was evenwel nauwelijks iets bekend. In samenhang met de plannen het terrein opnieuw te bebouwen startte de ROB in juni 1982 een opgraving (Holland 15, 1983, bl. 278), die eind 1983 nog niet afgesloten was. Niettemin is het zinvol thans een voorlopig bericht van de resultaten te geven, dat als tussenbalans kan worden opgevat.

Het blijkt dat het kloostercomplex zich ontwikkeld heeft in drie hoofdbouwfases, die zich onder meer onderscheiden door een volledige eigen lay-out. De gebouwen hebben zich daarbij steeds verder verwijderd van de Voorstraat, een van de twee oude hoofdstraten op beide oevers van de Oude of Voorstraathaven waarlangs Dordrecht is ontstaan. Het huidige onderzoek en ook eerdere opgravingen in de stad (bijv. Holland 15, 1983, 272-274) hebben aangetoond dat dit ontstaan teruggaat tot de late 12e eeuw. De vorm die de vroegere nederzetting aannam was die van een streekdorp met rijen van individuele huisterpen aan weerszijden van het binnenwater. Deze nederzettingenvorm, kenmerkend voor de veenontginningsgebieden waarin Dordrecht centraal lag, heeft zich tot in de huidige tijd gehandhaafd bijvoorbeeld in de traditionele vorm van verschillende dorpen in de nabije Alblasserwaard. In de loop van de 13e eeuw vond in Dordrecht de verandering plaats van veenontginningsdorp naar zich ontwikkelende stad. Dit had mede gevolgen voor de ruimtelijke structuur. Zo werden de tussenruimten tussen de huisterpen opgevuld en de aansluitende terreinen erachter opgehoogd en voor bewoning geschikt gemaakt. Deze 'trek naar achteren' zette zich in de 14e en 15e eeuw voort en ging op sommige plaatsen zelfs door tot in de 16e eeuw. De ontwikkeling van het Minderbroedersklooster sluit hier ten nauwste bij aan.

De vestiging van het Minderbroedersklooster (fase I, kort vóór 1248) vond plaats op een voor dat doel opgevulde depressie tussen twee huisterpen langs de Voorstraat. Een bakstenen zaalkerk werd opgebouwd dicht langs de straat met aansluitend naar achteren, dat is naar het zuidoosten, een houten kloostergang rond een hof. In de gangen vonden begravingen plaats zowel in als zonder houten kist. Van dit zeer diep gelegen complex, overblijfselen op gemiddeld 3 m onder het maaiveld, kon maar een klein deel ontgraven worden. Zo kon de breedte van de kerk wel (9 m), de lengte echter niet bepaald worden. De muren van kloostermop waren opgetrokken in Vlaams verband, een metselverband dat ten onzent na de late 13e eeuw niet meer toegepast werd. Van eventuele andere bouwwerken uit deze vroege kloosterfase is niets aangetroffen. Een halve eeuw na de vestiging is dit klooster gesloopt. Het werd een vijftiental meters naar het zuidoosten in een nieuw concept herbouwd (fase II, omstreeks 1300). De sloopsteen van de oude kerk diende tot bouw materiaal voor een nieuwe kerk die eveneens evenwijdig aan de Voorstraat, maar nu op enige afstand, verrees. Op het terrein van de oude kerk werd een begraafplaats aangelegd, waar overwegend in houten kisten begraven werd. Ook de nieuwe kerk lijkt een zaalkerk geweest te zijn, nauwelijks breder (ruim 10 m) dan de oude. Wederom kon wegens de bestaande bebouwing de lengte niet bepaald worden. Wel werd aan de noord-oostzijde de rechte sluiting van het koor met de altaarstipes vastgelegd. Ten zuidoosten van dit koor bevond zich een nieuwe kloostergang die een ruime kloosterhof omsloot. De kloostergang was aanvankelijk in hout uitgevoerd; nadien werd hij breder en voornamer in moppen opgetrokken. Achter de hof, dat is nog verder naar het zuidoosten, lag het hoofdgebouw waarin refer (eetzaal) en misschien ook dormter (slaapzaal) waren ondergebracht. Van dit gebouw werden in 1983 de eerste aanwijzingen gevonden; het zal bij de campagne van 1984 in detail onderzocht worden.

Ook het zojuist geschetste kloostercomplex heeft maar betrekkelijk kort bestaan. Het is

op zijn beurt vervangen door een geheel nieuw concept (fase III, omstreeks 1375). Het meest opmerkelijke hieraan was de verandering in orientatie van de kerk. Lagen de beide voorgaande kerken evenwijdig met de Voorstraat, de nieuwe kerk was haaks daarop gesitueerd. Zij besloeg het meest zuidwestelijke deel van het kloosterterrein en moet daarbij de oude kerkplaatsen ten dele overkruist hebben. Geheel zeker is dit laatste niet, aangezien het grootste deel van de nieuwe kerk schuil gaat onder nog bestaande bebouwing. De ligging kon echter worden afgeleid uit het koorgedeelte dat op het open terrein is vrijgelegd. Ook dit koor bleek rechtgesloten te zijn. Met krap 11 m was het weer iets breder dan zijn directe voorganger. Over de lengte van het totale kerkgebouw, alsmede over een eventuele meerbeukigheid valt in dit stadium van het onderzoek nog niet veel te zeggen. Maximaal, dat is tot aan de rooilijn van de Voorstraat, zou de kerk lengte 63 m bedragen hebben. Maar het is ook mogelijk dat zich tussen straat en kerkfront een vrij voorterrein bevonden heeft. In het uiterste koorgedeelte werd de in drie terrassen opgehoogde kerkvloer teruggevonden, over respectabele oppervlakten nog voorzien van de oorspronkelijke tegelverharding: kleine plavuizen van roodbruine, gele en donkergroende kleur gelegd in een variatie van geometrische patronen. Op het hoogste bordes werden de twee parallelle funderingsmuurtjes voor het hoogaltaar aangetroffen.

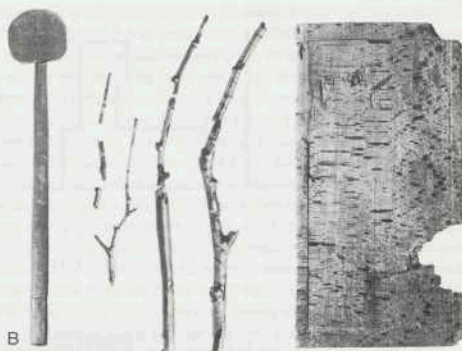
De inrichting van het overige kloosterterrein werd in fase II eveneens ingrijpend gewijzigd. Ten noordoosten van de kerk werd een nieuwe, vergrote kloosterhof over de oude aangelegd omgeven door een ruime kloostergang. De vergrote hof met gang overdekte niet alleen de eerdere hof uit fase II, maar tevens een strook van de bij deze fase behorende kerkplaats en het gehele oude hoofdgebouw. Langs de zuidoost arm van de kloostergang kwam een nieuw, ook weer vergroot hoofdgebouw te liggen. Het overblijvende, onbebouwde deel van de kerkplaats werd bij de begraafplaats langs de Voorstraat gevoegd, zodat nu de overblijfselen van de kerken uit de fasen I zowel als II door begravingen overdekt werden. Dit uitgebreide kerkhof grensde aan de kloostergang, waarin nu ook weer geregeld begraven werd.

In de wijze van ter aarde bestellen traden in fase twee opmerkelijke veranderingen op. Ten eerste volgde de begraafrichting de nieuwe orientatie van de kerk, dat wil zeggen bijzetting met het hoofd in het noordwesten (een tiental omgekeerd met het hoofd in het zuidoosten, hetgeen evenwel niet onmiddellijk op priestergraven hoeft te wijzen). Ten tweede verscheen nu naast de overwegend voorkomende kistbegravingen ook een aantal van baksteen opgezette, gemetselde, individuele grafkelders. Sommige van deze kelders waren aan de binnenzijde voorzien van een beschildering. Het motief daarvan kon uiteenlopen van kruizen in verschillende vorm tot complete figuratieve voorstellingen. Vooral de laatste sluiten in opzet aan bij een vooral in middeleeuws Vlaanderen tot bloei gekomen gebruik – fraaie voorbeelden in Brugge (OLV kerk) en Aardenburg (St. Baafkerk) – maar de Dordtse schilderingen zijn wel eenvoudiger, ruwer in uitvoering. Graven uit de fasen II en III zullen ook door natuurstenen zerken afgedekt zijn geweest; verschillende fragmenten en twee complete stenen wijzen daarop. Eén van de stenen droeg de naam van Arnt Berek Janszoon, gestorven in 1553, een voordien onbekende telg uit een overigens zeer bekende Dordtse familie van die naam. Van de spaarzame grafvondsten dienen, wegens hun bijzonderheid, vermeld te worden: in een kindergrafje een ensemble van schrijfflankje, plak en roede – symbolen voor leren, vlijt en gedrag? –, voorts in een ander graf een hangertje van git, een zogenaamde azabache, in de vorm van een crucifix, en in nog weer andere enige Jacobs-schelpen ongetwijfeld als pelgrimsteken afkomstig uit Santiago de Compostella (Spanje).

De betrekkelijk snelle opeenvolging van de drie hoofdfasen werd kennelijk veroorzaakt door een permanente ruimtenood in de eerste eeuw van het kloosterbestaan. Deze kan een gevolg geweest zijn van het succes dat dit bedelordeklooster gekend heeft in de Dordtse stedelijke samenleving van de 13e en 14e eeuw. In zijn groei vormt het

A

B

C

D

Alf. 15. Dordrecht: Voorstraat, Minderbroedersklooster. A. Crucifix in zwart en rood, geschilderd op het kopse einde van een gemetselde grafkelder. B. Bijgaven uit een kindergraf: plak, twijgjes (van een roede?) en schrijfsplankje. De lengte van de plak bedraagt ongeveer 40 cm, van schrijfsplankje en twijgjes ruim 20 cm. C. Hangertje van git in de vorm van een crucifix, en zogenaamde azabache. Gevonden in een graf. Lengte 36 mm, breedte 26 mm. D. Grafsteen van Arnt Berck († 1533). Het randschrift luidt: Int. jaír./ons herē.m.ccccc.xxxiiij. dē. xj.dach decēberis. sterf./Arnt.berck./Jan. berck soen vā Emerick, bidt. voir. de. ziel. Foto ROB.

een afspiegeling van de ruimtelijke groei die de stad in deze tijd onderging. Lag fase I van het klooster als het ware ingeklemd tussen twee huisterpen van het oorspronkelijke veenontginningsdorp, fase II maakte reeds gebruik van het vrije achterterrein achter deze terpen en fase III voltooide het proces door met een groots concept achter- en voorterrein geheel te vullen. In de laatste fase moeten op het achterterrein in de richting van de Vriesestraat, dat is naar het noordoosten, tevens verschillende bedrijfsgebouwen ontstaan zijn, die uit historische bron bekend zijn, maar die door bestaande bebouwing niet opgegraven konden worden. Fase III heeft twee eeuwen, tot aan de opheffing in 1572, gefunctioneerd. Tijdens deze lange duur zijn tal van wijzigingen en toevoegingen aangebracht. Het is mogelijk dat fase III aanvankelijk zelfs gecombineerd

is geweest met een deel van fase II; zo zijn er aanwijzingen voor een gelijktijdig gebruik van de kerk uit fase III met de kloostergang en het hoofdgebouw uit fase II. Het ziet er derhalve naar uit dat fase III onderverdeeld zal moeten worden in een aantal subfasen. Voortgaand onderzoek zal hier echter meer gegevens voor dienen aan te dragen. Reden, waarom thans niet op deze nadere onderverdeling kan worden ingegaan. Na de opheffing van het klooster zijn enkele onderdelen voor verschillende doeleinden en met wisselende tijdsduur in gebruik gebleven. Een buitengewoon zwaar gemetseld bassin uit de 16e eeuw, dat in het kerkkoor werd aangetroffen, duidt op een bedrijfsmatig gebruik van het geseclariseerde kerkgebouw. Welk bedrijf hier uitgeoefend werd, is echter nog onbekend. Vast staat dat de kerk werd afgebroken in 1578. Aan het eind van de 16e eeuw was korte tijd een bronsgieterij in het klooster gehuisvest; restanten daarvan zijn teruggevonden in de zuidoostelijke arm van de kloostergang. Het hoofdgebouw lijkt het langst in stand gebleven te zijn; het behoorde tot het Oude Mannenhuis dat van 1621 tot 1799 in een deel van de kloostergebouwen gevestigd was (Lips 1974, 455). Van het gehele complex is thans alleen nog het verlengde van de zuidoostelijke kloostergang over dat met een poort uitkomt op de Vriestraat. Deze vormde de toegang tot het Oude Mannenhuis, zoals de bekroning van de boog nog steeds toont.

Restanten van de bebouwing die na het klooster verschenen is zijn over het gehele terrein aangetroffen. Het betreft het langzamerhand bekende conglomeraat van muren, vloeren, kelders, water- en beerputten behorende bij huizen uit de 16e tot 20e eeuw. Aangezien hierbij geen opzienbarende ontdekkingen zijn gedaan, kan met deze vermelding volstaan worden.

Waardevolle medewerking bij deze opgraving werd verleend door de afdeling Voorlichting van de gemeente Dordrecht, de Dienst van Openbare Werken en Stadsontwikkeling (afd. Verbetering Oudbouw), het Gemeentearchief en de eigenaar van het terrein J. Buytink. Het onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door een aanzienlijke financiële bijdrage van het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland.

Uitvoerenden vanwege de ROB: M. J. A. de Haan, H. Sarfatij, V. T. van Vildersteren. Contactpersoon voor de gemeente Dordrecht: ir. A. te Kieffe.

ROB, Amersfoort

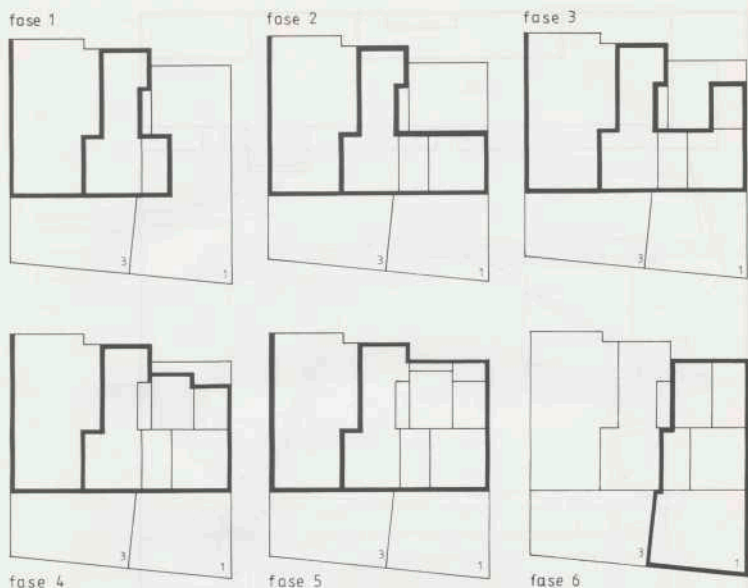
H. Sarfatij

Gorcum In een bouwput ten zuiden van de Krabsteeg kwam een zeer zware ca 9,30 m dikke ongeveer oost-west verlopende muur tevoorschijn. De muur was gemetseld met stenen van ca 25 x 5 x 12 cm, deze muur was nog tot een hoogte van ca. 3,50 m bewaard en rustte op een fundering van hout. Evenwijdig aan deze muur had op 2,5 m ten noorden daarvan een tweede ca 2,5 m dikke muur gelopen die nog in het profiel van de bouwput kon worden waargenomen. De muren maakten waarschijnlijk deel uit van het kasteel de Blauwe Toren.

's-Gravenhage: Nobelstraat (afb. 16). In het kader van de restauratie van het Nobelhuis vond een beperkt archeologisch onderzoek plaats (Kistemaker en Magendans 1984). De ondergrond bleek geheel verstoord. De gevonden funderingen gaven echter aanleiding tot een nader bouwhistorisch onderzoek. Hieruit kwam naar voren dat het Nobelhuis een samenvoeging is van twee aparte eenheden: een vroeg 16-eeuwse torenachtige structuur behorend bij het pand Nobelstraat 3, en een vanaf het eerste kwart van de 17e eeuw daaromheen gegroeid gebouw. Het zo ontstane, nu nog aanwezige achterhuis lag oorspronkelijk aan een open voorplein ('basse-cour'), een eind achter de rooilijn, en was een bijgebouw van het pand Nobelstraat 3. In het laatste kwart van de 17e eeuw werd op de 'basse-cour' het huidige voorhuis aangebouwd.

Gemeente 's-Gravenhage, sectie archeologie

J. R. Magendans

Afb. 16. 's-Gravenhage: Nobelstraat, de opeenvolgende bouwfasen van Nobelstraat 1 en 3. Fase 1, ca. 1500, fase 2, ca 1616, fase 3, ca 1620-1630, fase 5, ca 1630, fase 6, 1678. Tek. J. T. de Jong.

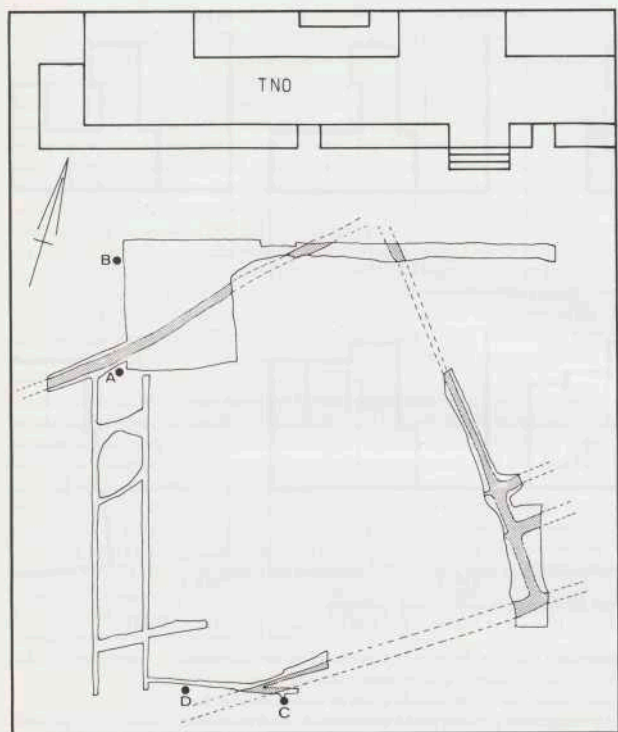
's Gravenhage: Loosduinen. Ongeveer 300 meter ten noorden van de 13e-eeuwse abdijkerk te Loosduinen was een opgraving noodzakelijk door de bouw van een nieuw woning/winkelcomplex omdat daar de ontwikkeling van de oude dorpskern kon worden bestudeerd en omdat daar mogelijk het Middeleeuwse kasteel Henneberg heeft gelegen. Het onderzoek werd uitgevoerd in samenwerking met de AWN-afdeling Den Haag e.o.

Sporen van het kasteel werden niet gevonden. Ook resten van huizen werden nauwelijks aangetroffen omdat het zand van de Oude Duinen fundering van de huizen door de eeuwen heen vrijwel overbodig had gemaakt. Aan de vondsten van de bij de huizen behorende beerputten was te zien dat bewoning op z'n vroegst in de tweede helft van de 15e eeuw van start is gegaan. De inhoud van de putten vertoonde geen stratigrafische opbouw. Vondsten uit één put besloegen vaak een periode van meerdere eeuwen, met uitlopers tot in de 19e eeuw. De meeste vondsten dateerden echter uit de 17e eeuw.

Onder het niveau van de beerputten werd een venige laag aangetroffen die in de 14e eeuw door turfsterkerij was vergraven. Met een houten schop was de turf in perceeltjes van ca 2 x 2 m gestoken, waartussen veendammetjes van ca. 20 cm breedte waren blijven staan. Op de plaatsen waar het veen niet was gewonnen was ook de eroverheen liggende zandlaag ongestoord. Aan de top van de zandlaag konden kleine stukjes van een akkerlaag worden waargenomen. Bij voortgezet onderzoek door de AWN van het naastliggende terrein in de zomer van 1984 werd inheems Romeins aardewerk in deze akkerlaag aangetroffen.

Gemeente 's-Gravenhage, sectie archeologie

J. R. Magendans

■ geconstateerde slootsporen

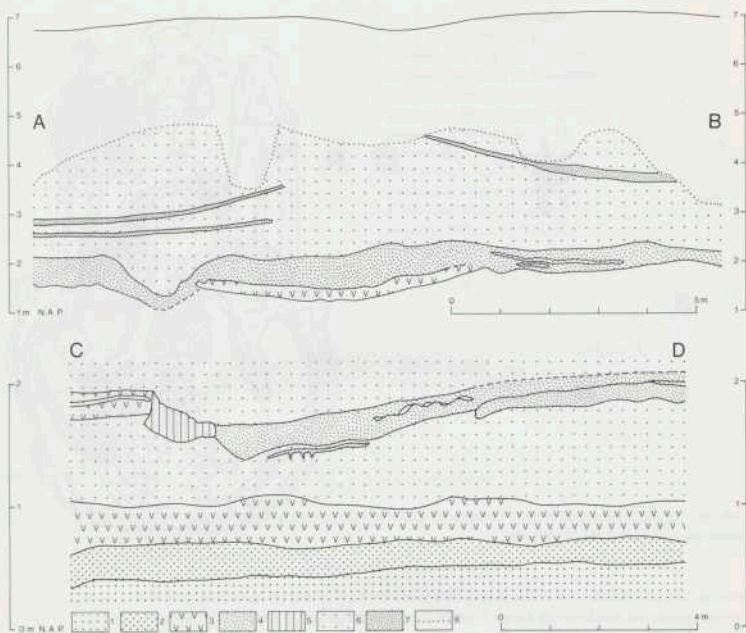
□ werkput

--- gereconstrueerde sloten

0 25 m

Afb. 17. 's-Gravenhage: Oude Waalsdorperweg. Ligging van de greppels om de Laat Middeleeuwse akker. De letters geven de ligging van de profielen in afb. 18 aan. Legenda: 1 vastgestelde sloten, 2 gereconstrueerde sloten, 3 werkputten. Tek. J. T. de Jong.

's-Gravenhage: Oude Waalsdorperweg (afb. 17 en 18). Door de gemeente 's-Gravenhage werd, in samenwerking met de AWN afd. Den Haag e.o. archeologisch onderzoek verricht op het terrein waar nieuwbouw van het Fysisch Laboratorium TNO zou worden gerealiseerd. De plek ligt niet ver van de IPP/ROB opgraving op de Waalsdorpervlakte (Holland 1983, p. 258) waar naast vondsten uit de Late Bronstijd, Vroege en Late IJzertijd en de Romeinse Tijd ook een Middeleeuwse akkerlaag werd gevonden.

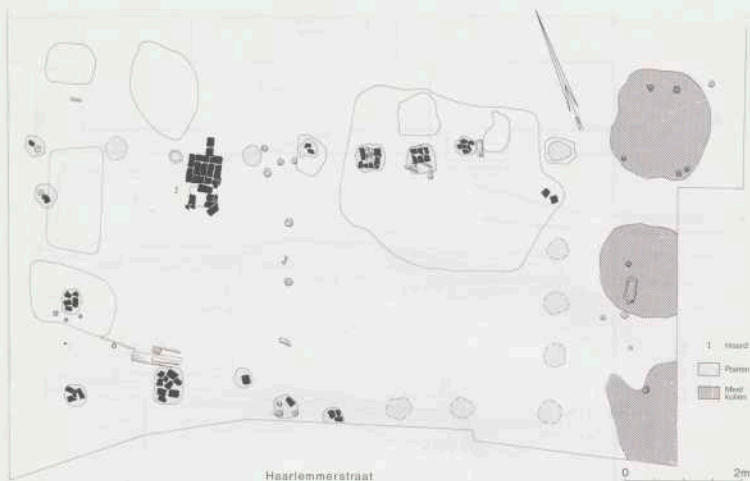

Afb. 18. 's Gravenhage: Oude Waalsdorperweg. Profielen door de greppels en de akkerlaag.
 Legenda: 1 grijsbruin Oud Duin, 2 grijs Oud Duin, 3 veen/venige laag, 4 akkerlaag, 5 kleig veen,
 6 Jong Duin, 7 stilstandsfase in de vorming van de Jonge Duinen. Tek. J. T. de Jong.

In eerste instantie was het mogelijk om gedurende drie weken een opgraving uit te voeren tot aan de grondwaterspiegel (ca 1,50 m +NAP) op een terrein van 15 x 60 m. De hierbij verkregen gegevens werden in een groter kader geplaatst toen de opgravingsput tot een bouwput met bronbemaling werd uitgebreid. Het beeld dat uit het geheel naar voren kwam was dat van een overstoven Middeleeuwse akker van ca 50 x 50 m omgeven door sloten die aan drie zijden vastgesteld konden worden (afb.17). De akker vertoonde duidelijke ploegsporen.

De akkerlaag ligt in het profiel op afb. 18 (boven) op ca 2 m boven NAP. De laag ligt gedeeltelijk op een compacte venige laag die op Jong Duinzand ligt. Ook boven de akkerlaag is een pakket Jong Duinzand aanwezig waarin enkele humeuze bandjes stilstandfases in de duinvorming aangeven. In dit profiel is bovendien één van de sloten die de akker begrenzen zichtbaar.

Tijdens de tweede fase van het onderzoek kon de opbouw van de lagen tot een dieper niveau worden onderzocht (afb. 18, onder). Daarbij bleek dat tussen het Jonge Duinzand en dat van de Oude Duinen een veenlaag aanwezig was. Ook in dit profiel werd een sloot doorsneden, echter onder een tamelijke scherpe hoek zodat deze sloot in het

Afb. 19. Leiden: Haarlemmerstraat. Plattegrond van het boerderijtje uit het eind van de veertiende eeuw. Tek. P. J. W. M. Schulten.

profiel niet zo duidelijk tot uiting komt. Het is waarschijnlijk dat de akkerlaag de grens vormt tussen het zand van de Jonge Duinen I en dat van de Jonge Duinen II. Onder deze akkerlaag werd in het Jonge Duinzand plaatselijk nog een andere overstoven akkerlaag waargenomen die niet met de ploeg maar met de schop was bewerkt. Zoals gebruikelijk bij akkers was het aantal vondsten gering in aantal en afmeting. Het aardewerk (slechts 81 fragmenten) bestond vooral uit kogelpot. Een Paffrath pot kon gedeeltelijk gereconstrueerd worden. Bij het zeer weinige gedraaide aardewerk was een aantal fragmenten Pingsdorf en Karolingsch aardewerk. Het botmateriaal leverde relatief veel fragmenten van paard op. Datering van de akkerlaag op grond van het aardewerk ligt in de 9e tot en met de 13e eeuw. Bij stuifmeelanalyse bleek dat in de top van de veenlaag die op de grens tussen Oud Duin en Jong Duin ligt pollen van korenbloem aanwezig zijn, dit duidt op een datering van rond AD 1300 voor het begin van de vorming van het Jonge Duin ter plaatse. (Zagwijn 1984, 261).

Geconcludeerd kan worden dat hier in het begin van de periode waarin de Jonge Duinen werden gevormd nog landbouw werd uitgeoefend, zoals ook bij Velsen is geconstateerd (Jelgersma e.a. 1979, fig. 10, 11, plate 3). Door de vorming van de Jonge Duinen ging dit akkerland verloren, een verschijnsel dat behalve bij Velsen ook op andere plaatsen langs de kust is waargenomen. Gemeente 's Gravenhage, sectie archeologie.

J. R. Magendans

Leiden: Haarlemmerstraat (afb. 19 en 20). Sloop van de Hartebrugschool aan de Haarlemmerstraat maakte onderzoek mogelijk, waarbij nieuwe gegevens konden worden verzameld in Mareldorp dat in ca 1350 bij het stadsgebied van Leiden werd getrokken. Het terrein lag na 1350 aanvankelijk nog een tijdje braak. Er werd wel afval en mest gedeponeerd. Uit die tijd dateren een aantal kuilen met mest.

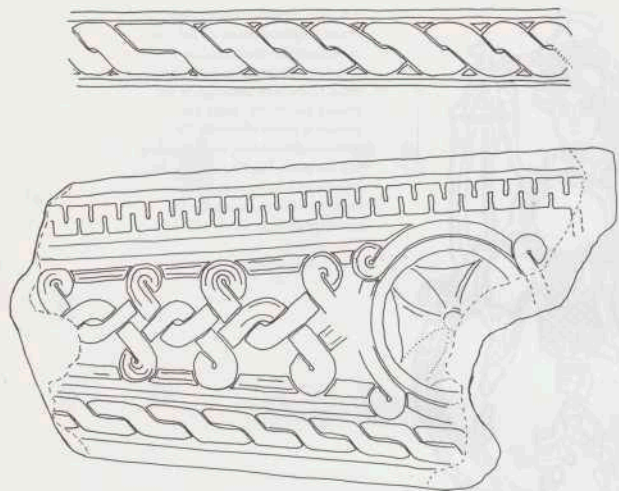
Afb. 20. Leiden: Haarlemmerstraat: Pelgrimsinsigne uit een van de mestkuilen waarschijnlijk afkomstig uit Aken. In de onderste cirkel tonen twee geestelijken het gewaad van Maria, onder het gewaad is Maria afgebeeld. De bovenste cirkel bevat een afbeelding van het gelaat van Christus. In de kleine cirkel in het midden was waarschijnlijk een spiegelgije bevestigd (Köster, 1972, 1983). Ware grootte.

Tek. A. Meyknecht-van den Berg.

Nog in de 14e eeuw vestigde zich hier een boer die een houten huis bouwde dat op ingegraven poertjes van baksteenbrokken was gefundeerd (afb. 19). Dit huis was door een binnenwand in een woon- en werkruimte verdeeld en had een afmeting van 5x9 m. Deuropeningen hebben waarschijnlijk gelegen in de westwand in het woongedeelte en in de noordwand in het werkgedeelte. In de woonruimte werd een tegen de noordwand geplaatste haard aangetroffen die bestond uit een vloertje van grote bakstenen. De wand ter hoogte van de haard was gedeeltelijk opgetrokken uit dergelijke bakstenen om brand te voorkomen. In de omgeving van het huis werden aanwijzingen verzameld die op een boerenbedrijf wijzen. De werkruimte zal waarschijnlijk als stal hebben gefunctioneerd. De plaats waar in deze stal veeboxen kunnen hebben gelegen was helaas verstoord door een moderne kelder. Een drietal op één lijn gelegen mestkuilen onmiddellijk ten oosten van het stalgedeelte behoorde waarschijnlijk bij dit boerderijtje. In deze kuilen is een grote hoeveelheid vondsten aangetroffen, vooral leer en aardewerk. Op grond van de stratigrafie en het aardewerk kan worden geconcludeerd dat het boerderijtje ten hoogste 30-40 jaar in gebruik is geweest.

Het is niet uitgesloten dat deze mestkuilen de enige plaatsen waren waar de bewoners hun afval en mest deponeerden. Zowel de bewerking van het aardewerk als het leer geven de indruk dat we te maken hebben met het gebruiksgoed van één gezin. De vondsten uit de kuilen kunnen waarschijnlijk worden gebruikt om de datering van aardewerk en leerprodukten uit deze periode nader te verfijnen. De kuilen die onder het huis lagen moeten immers ouder zijn dan de kuilen die bij het huis behoorden. Op het eerste oog lijken de vondsten sterk op elkaar, bij nadere beschouwing zijn echter verschillen waarneembaar die het inzicht in de veranderingen van aardewerkvormen en schoentypen in de late veertiende eeuw kunnen vergroten.

Afb. 21. Leiden: Rapenburg. Sarcofaagdekse. Tek. A. Meynecht-van den Berg.

In het begin van de vijftiende eeuw werd het boerderijtje afgebroken, daarbij werd al het nog bruikbare materiaal verwijderd. Het terrein werd daarna opgehoogd met lagen klei en bewoningsafval. De indruk bestaat dat dit gebeurde vanaf de Haarlemmerstraat, die toen als een laag dijkje langs de noordoever van de Oude Rijn liep. Door deze ophogingen werd een verhoogde strook gevormd langs de Haarlemmerstraat. Daardoor werd het mogelijk om huizen te bouwen die met hun voorgevel direct aan de straat lagen. Deze bewoningsfase kon slechts in een profiel aan de straatzijde worden agetoond. Overal elders was de bodemopbouw zo verstoord dat geen aanwijzingen voor deze fase konden worden verzameld. In dit profiel waren iets verschoven ten opzichte van de latere huiskavels ingravingen zichtbaar van de wanden van een ca vier meter breed vermoedelijk houten huis.

In het midden van de vijftiende eeuw werd de aanvankelijk brede kavel waarop het boerderijtje lag in smallere kavels verdeeld. Op deze indeling gaan de latere stenen huizen terug. Het was mogelijk om in de funderingen van de stenen huizen een drietal bouwfasen te onderscheiden. In de oudste fase stonden er kleine huizen direct aan de straat. Daarna volgde achter die huizen de bouw van losstaande achterhuizen. Tenslotte werden de huizen aan de straat met de achterhuizen verbonden. Bij deze bebouwing behoorden een aantal water- en beerputten die door hun ligging in het terrein met deze bouwfasen in verband kunnen worden gebracht. De vroegste vondsten uit een beerput die tot de oudste steenbouwfase behoort dateren uit het eind van de vijftiende eeuw. Dit wijst erop dat de verstening hier in het laatste kwart van de vijftiende eeuw is begonnen.

Het onderzoek werd uitgevoerd vanwege de ROB en de Archeologische begeleidingscommissie van de gemeente Leiden, het stond onder leiding van J. G. M. Kistemaker. Bron: Kistemaker 1984.

Leiden: Rapenburg (afb. 21). In de tuin van Rapenburg 50 werd door daar wonende studenten een groot fragment van een versierde sacrofaagdeksel gevonden. Uit de vondstomstandigheden blijkt duidelijk dat de steen daar niet in situ lag. Hij heeft tenminste de latste 55 jaar in de tuin gelegen met de onbewerkte zijde naar boven gekeerd. De grootste lengte van het fragment bedraagt ca 128 cm, de grootste breedte 60 cm. Beide uiteinden van de steen zijn niet meer aanwezig. De op de steen voorkomende versiering is een eenvoudige variant van meer ingewikkelde patronen uit de Karolingische tijd. Dit soort motieven komen tot omstreeks 1150 voor. Ook de linker zijkant is versierd wat erop wijst dat de sacrofaag oorspronkelijk met de rechterkant tegen een muur heeft gestaan.

Het is niet onmogelijk dat de steen afkomstig is uit de crypte van de St. Pieterskerk waarvan bij de laatste restauratie sporen zijn aangetroffen. Indien dat het geval is dan zou het deksel afkomstig kunnen zijn van een telg uit het Hollandse gravenhuis, mogelijk Dirk I of iets waarschijnlijker Gerulf.

Bron: De Boer 1984.

Leiderdorp. Door de AWN-afdeling Rijnstreek werd een onderzoek ingesteld naar bewoningsresten uit de Vroege Middeleeuwen op het terrein van een voormalige kwekerij aan de Hoogmadese weg. Vastgesteld is dat ter plekke onder de bouwvoor en kleiafzettingen die tot de Duinkerke III transgressiefase behoren een laag met scherven, boten etc. aanwezig is die uit de Laat Merovingische en Karolingische Tijd dateert. Deze vondst is vooral zeer interessant omdat de vindplaats ca 200 m ten oosten van de opgraving van Braat (Braat 1952) ligt, waarbij zware rijen palen uit die tijd werden blootgelegd. Voortzetting van het onderzoek is nodig om een beter beeld van de verhouding van beide vindplaatsen tot elkaar te krijgen.

Oostflakkee Door leden van 'De Motte' werd verder gewerkt op de Laat-Middeleeuwse nederzetting op de oever van het Volkerak. Onderzoek kan hier in verband met eb en vloed slechts enkele uren per dag worden verricht. Enerzijds is het telkens weer overstromen een nadeel, omdat er op de sporen klei wordt afgezet, anderzijds spoelt ook steeds materiaal van de top van het veen, waarop de sporen liggen, weg, waardoor nieuwe verschijnselen zichtbaar worden. Zo kwamen overblijfselen voor de dag van enkele huizen die uit pluggen opgebouwde wanden versterkt met vlechtwerk of paaltjes hadden. Het dak van deze huizen heeft gerust op zwaardere houten palen.

Rijswijk: Steenvoorde. Door de werkgroep Rijswijk van de AWN werd onderzoek verricht op het terrein waar het kasteel Steenvoorde heeft gelegen. Dit terrein ligt in een gebied dat als park zal worden ingericht. Doel was om vast te stellen in hoeverre nog overblijfselen van Steenvoorde in de bodem aanwezig zijn. Tijdens het onderzoek lukte het bovendien om de in 1964 door Renaud gevonden muurresten te localiseren (Renaud 1964). In het terrein werden een aantal muren en uitbraaksleuven vastgesteld en aan één kant sporen van een gracht. Het beeld van het kasteel is zeker nog niet volledig omdat midden op het terrein thans nog een manege is gevestigd waardoor daar geen waarnemingen konden worden verricht. De oudste Middeleeuwse vondsten en delen van het muurwerk gaan terug tot in de 13e eeuw. Verrassend was de vondst van enkele uit de IJzertijd daterende scherven. Ze werden aangetroffen in een bewoningslaag op strandwalzand. De bewoningslaag was afgedekt met waarschijnlijk tot de Afzettingen van Duinkerke I te rekenen zavel.

Vianen, zie p. 305.

Voorne-Putten, zie p. 305.

Literatuur

- Boer, D. E. H. de, 1984: Een kryptische vondst aan het Rapenburg te Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden* 5, 36-50.
- Braat, W. C., 1952: Leython, *Leids Jaarboekje* 44, 79-93.
- Broeke, P. W. van der, 1952: Kunstproducten uit de IJzertijd in het Zuidnederlandse achterland, *Westheem* 31, 242-250.
- Buytendorp, T. M./W. J. Jung, 1984: Nieuw onderzoek naar Forum Hadriani, *Westerheem* 24, 116-124.
- Cock, J. K. de, 1977: De middeleeuwse ontginningen Rijkswijk en Rijswijkerbroek, *Geografisch Tijdschrift* N.R. 11, 428-433.
- Freling, W./B. van Hagen, 1982: *De St. Nicolaas- of Nieuwkerk te Dordrecht of de Nieuwkerk in de Blijhoek*. Delft (Afd. Bouwkunde TH Delft, ongepubl.).
- Henderikx, P. A., 1977: *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*. Dordrecht (Hollandse Studiën 10).
- Herweijer, K., 1984: Resultaten van weer een jaar oudheidkundig verkennen op Putten, *Jaarverl. over het jaar 1983, AWN afd. 9, De Nieuwe Maas*.
- Jacob Friesen, G., 1967: *Bronzezeitliche Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinaviens*. Hildesheim.
- Jelgersma, S./J. de Jong/W. H. Zagwijn/J.F. van Regteren Altena, 1970: The coastal dunes of the western Netherlands: geology, vegetational history and archeology, *Med. Rijks Geol. dienst* N.S. 21, 93-167.
- Kistemaker, J. G. M., 1984: Archeologisch onderzoek op het terrein van de voormalige Hartebrugschool aan de Haarlemmerstraat in Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden*, 169-180.
- Kistemaker, J. G. M./J. R. Magendans, 1984: Het Nobelhuis, *VOM-reeks 2*, 's-Gravenhage.
- Köster, K., 1972: Mittelalterliche Pilgerzeichen und Wallfahrtsdevotionalien, in: *Rhein und Maas, Kunst und Kultur 800-1400*, 146-160.
- Köster, K., 1983: Gutenbergs Strassburger Aachenspiegel-Unternehmen von 1438-1440, *Gutenberg Jahrbuch* 58, 24-44.
- Lips, C. J. P., 1974: *Wandelingen door oud Dordrecht*. Zaltbommel, 2 dln.
- Meer, K. van der, 1952: *De bloembollenstreek*. Wageningen.
- Renaud, J. G. N., 1964: Rijswijk, Steenvoorde, *NKNOB*, 152.
- Sarfatij, H., 1975: Opgravingen bij de Nieuwkerk, *Kwartaal en teken van Dordrecht* 1, 11-12.
- Sarfatij, H., 1979: Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1978, *Holland* 11, 313-339.
- Ypey, J. 1981: Wapen of werktuig, in T. J. Hoekstra e.a. (ed), *Liber Castellorum*. Zutphen, 367-375.
- Ypey, J., 1983: Een gedamascceerde lanspunt uit Vianen (Z.H.), *Westerheem* 23, 351-354.
- Zagwijn, W. H., 1984: The formation of the younger dunes on the west coast of the Netherlands (AD 1000-1600), *Geologie en Mijnbouw* 63, 259-268.

De werkgroep 'Grote Raad van Mechelen'

C. L. Verkerk

Bijna vijftien jaren zijn er verstreken sinds dit regionaal-historisch tijdschrift in zijn tweede jaargang in een dubbelnummer uitgebreid aandacht besteedde aan de Grote Raad van Mechelen, de mogelijkheden van het archief van deze instelling en de werkzaamheden van de werkgroep die toen reeds ruim tien jaar bezig was dat archief gedeeltelijk toegankelijk te maken voor nader (historisch, rechtshistorisch, genealogisch, sociaalhistorisch, geografisch, politiek-historisch en institutioneel) onderzoek. De werkgroep ontstond na een rapport over dat archief van de Grote Raad van Mechelen van de hand van Prof. Mr. J. Th. de Smidt, rechtshistoricus aan de universiteiten van Amsterdam en Leiden. Onder diens stimulerende leiding werd aanvankelijk veertien jaar financiering verkregen van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek.

Sinds 1973 werd de werkgroep ondergebracht bij en gefinancierd door de Juridische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Het gehele project stond aanvankelijk mede onder Belgische leiding, namelijk van De Smidts Gentse collega Prof. Dr. E. I. Strubbe, later versterkt door diens opvolger Prof. Dr. J. van Rompaey, schrijver van de uitgebreide studie *'De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen'* die in 1973 verscheen. Na hun overlijden in respectievelijk 1970 en 1981 werkte de werkgroep, ondanks velerlei personeelwisselingen, voort, eerst onder de dagelijkse leiding van Dr. A. H. Huussen Jr. Wegens diens benoeming tot hoogleraar in de nieuwe geschiedenis in Groningen werd de leiding overgenomen door Prof. Dr. H. de Schepper, die inmiddels naar Nijmegen is vertrokken. De overkoepelende leiding bleef bij Prof. De Smidt.

Onder de hoge Europese rechtscolleges van gecentraliseerd gezag (Parlement de Paris in Frankrijk, Kings Bench en Court of Common Pleas in Engeland, Reichskammergericht in het Heilige Roomse Rijk vanaf Maximiliaan van Habsburg) nam de Grote Raad van Mechelen (vanaf 1504), voorafgegaan door het Parlement van Mechelen onder Karel de Stoute (1473-1477) en de Grote Raad (1477-1504), een min of meer evenwaardige plaats met deze rechtscolleges in, ondanks het soms succesrijke verzet van sommige Bourgondische gewesten van de Nederlanden. Dat mag blijken uit het niet onaanzienlijke archief dat van deze instelling van de Nederlanden werd overgeleverd: zo'n drie kilometer archiefbestand.

Dit archief wordt bewaard op het Algemeen Rijksarchief van België in Brussel. Het werd niet altijd in Brussel bewaard na de opheffing van de Grote Raad van Mechelen. Pas in 1826-1827 werd het hele archief onder leiding van een griffier van het Hoog Gerechtshof in Brussel in manden gepakt en per schip naar Brussel vervoerd. Tevoren, in 1794, had de 'archivist en lid der Conventie' Camus nog geconstateerd dat de archieven van de Grote Raad te Mechelen bestonden uit 'eene groote schipslading onzuivere en stinkende registers, proceszakken en documenten welke geene gedaante van archieven opleverden'. Het archief werd in 1859 van het Hof van Verbreking (de opvolger van het Hoog Gerechtshof) naar het Algemeen Rijksarchief in Brussel overgebracht en wordt nu in de moderne ruimte van dat archief op de Kunstberg bewaard. Het is inmiddels geordend en geïnventariseerd.

De oorspronkelijke opzet van de werkgroep was tweeledig. In de eerste plaats was het de bedoeling een ingang te maken op alle procesdossiers die betrekking hebben op processen uit de Noordelijke Nederlanden, die voor de Grote Raad zijn gevoerd vóór 1582. De territoriale begrenzing wordt dus gevormd door de grenzen van het huidige Nederland. De begrenzing in de tijd is 1582, omdat toen de Hoge Raad der Verenigde Nederlanden in 's-Gravenhage als gevolg van het 'Plakkaat van Verlatinge' zijn werkzaamheden begon, daarmee de Grote Raad als beroepscollegie vervangend. Het ging daarbij om een duizendtal processen. De door partijen ingediende stukken, de enquêtes van raadscommissieleden en de getuigenverklaringen waren daarvan in lijnen zakken bewaard: de proceszakken. Zij zijn nu in het archief ondergebracht per proces in verzamelmappen onder de titel 'Beroepen uit Holland'. Samen beslaan de

1000 dossiers zo'n twaalf strekkende meter in het Rijksarchief in Brussel. Daarbij kwamen nog no'n 300 dossiers van processen die in Eerste Aanleg, dus niet in beroep van het Hof van Holland of enigerlei ander gerechtshof, voor de Grote Raad waren gebracht en die afkomstig waren uit de Noordelijke Nederlanden. In dertien kloeke, helaas niet in druk verschenen, delen zijn deze processtukken geïnventariseerd en beschreven tussen 1964 en 1974. In vele Nederlandse archieven en bibliotheken kunnen de in gestencilde vorm gebonden boekdelen worden geraadpleegd.

Een tweede taak die in de werkgroep werd aangevat en waaraan aanvankelijk werd gedacht dat ook die in een jaar of tien zou kunnen worden afgerond, was het maken van toegangen op de zogeheten 'registers van geëxtendeerde sententiën'. Dit zijn registers waarin de vonnissen werden samengebonden die uitgebreid verslag doen van het procesverloop en van de argumenten van partijen. Er zijn ook registers overgeleverd waarin slechts het korte vonnis van de Grote Raad werd genoteerd (met natuurlijk de partijen tegen wie en ten gunste van wie werd gevonnist), de zogeheten *dictum* registers. Daarop werd vooralsnog geen ingang gemaakt. De registers van geëxtendeerde sententiën, de uitgebreide vonnissen, werden gevormd van de minuten van de vonnissen. Van deze minuten konden partijen, tegen betaling uiteraard, een bezegelde gosse laten maken om daarmee hun door de Grote Raad bevestigde of toegewezen rechten te kunnen laten gelden. De losse in katernen geschreven minuutvonnissen werden waarschijnlijk op het eind van het jaar ingebonden tot de jaarlijkse registers. Mogelijk is het, dat het jaarlijkse inbinden pas gebeurde vanaf het moment dat de Grote Raad definitief in Mechelen werd gevestigd door Philips de Schone en dat toen ook de losse katernen van vroeger per jaar werden samengebonden. Dat zou het verlies van vele minuutvonnissen kunnen verklaren.

Dergelijke registers zijn bewaard gebleven vanaf 1470 tot en met 1794. De tijdsbegrenzing van de werkgroep was evenwel 1581, het jaar van het 'Plakkaat van Verlatinge', op 26 juli van dat jaar door de Staten-Generaal aangenomen om Frans van Anjou in de gelegenheid te stellen de soevereiniteit van de Noordelijke Nederlanden op zich te nemen.

De geografische begrenzing werd voor de werkgroep bepaald door de registers zelf: de vonnissen van beroepen, eerste aanlegzaken en willige condemnaties, afkomstig uit het gehele veranderende ressort dat door de achtereenvolgende instellingen, de Grote Raad van de hertog, het Parlement van Mechelen, de Grote Raad (1477-1504) en de Grote Raad van Mechelen, werd bestreken. In zijn grootste omvang tussen 1529 en 1579 vielen eronder van zuid naar noord: de Gouvernance van Rijssel en Artesië, de graafschappen Vlaanderen en Namen, het hertogdom Luxemburg, Doornik en het Doornikse, de stad Mechelen, het graafschap Holland en Zeeland, het Sticht Utrecht met Neder- (globaal de provincie Utrecht) en Oversticht (Overijssel en Drente tot en met de stad Groningen), vanaf 1543 het hertogdom Gelre met het Overkwartier van Roermond dat tot het eind van de achttiende eeuw onder het rechtsressort van de Grote Raad van Mechelen bleef vallen, het graafschap Zutphen (eveneens vanaf 1543) en Friesland met het hof van Friesland in Leeuwarden. Het graafschap Henegouwen behoorde officieel tot 1515 tot het rechtsressort van de Grote Raad maar had reeds onder Karel de Stoute met succes gepoogd zijn soevereiniteit te behouden. Ook het hertogdom Brabant-Limburg was juridisch soeverein binnen de hertogelijke grenzen, op grond van de erkenning door de Bourgondische hertogen van die soevereiniteit door de bezwering van de 'Blijde Inkomste', zoals in 1356 hertogin Johanna en haar man Wenceslas van Luxemburg hadden gedaan. Het Sticht Luik werd niet zoals het Sticht Utrecht in 1529 gesecculariseerd en het is daardoor buiten het machtsgebied van de Habsburgers gebleven en niet onder de Grote Raad van Mechelen gekomen.

Van de vonnissen uit de registers worden door de werkgroep analyses (regesten) gemaakt. Voorzien van datum van vonniswijzing, van provincie of departement van herkomst van het geschil indien bekend en van vindplaats en mededeling over de taal

waarin het vonnis is gesteld, worden deze regesten chronologisch geordend gepubliceerd in een zestal delen onder de naam Chronologische Lijsten. Daarbij worden allereerst de partijen vermeld die procedeerden op het moment van de vonniswijzing, eerst de eisende partij en na het x-teken de verweerders van dat moment.

Van het totaal aan vonnissen door de Grote Raad gewezen tussen 1470 en 1581 zijn de meeste processen – het zal geen verwondering wekken – afkomstig uit Holland, Zeeland en Vlaanderen. De processen over Hollandse aangelegenheden, Hollanders en in Holland spelende affaires maken daarvan een aanzienlijk deel uit. In de tot nog toe gepubliceerde delen over de jaren 1470-1551 werden 6230 regesten opgenomen. Daarvan zijn er zo'n 1170 'Hollands', bijna een vijfde deel van het geheel. In de woelige jaren voor de afscheiding van Holland en Zeeland zal het aantal tot de Grote Raad van Mechelen doordringende geschillen wel verminderd zijn. Het zal dan juist interessant zijn te zien welke kwesties nog doordrongen tot het centrale gerechtsoorgaan van de Nederlanden.

Hoewel niet alle vonnissen eindvonnissen in de geschillen zijn, maar soms tussenvonnissen, zijn zij in het algemeen toch van belang, vooral wanneer het eindvonnis niet is overgeleverd, dan wel er in het geschil geen eindvonnis werd gewezen. In die tussenvonnissen wordt namelijk meestal een groot gedeelte van het proces tot dan toe behandeld. Er wordt dus ook meegedeeld over welk geschilpunt er werd geprocedeerd. Over de soort van processen kan hier korthedshalve verwezen worden naar het speciale Grote Raad van Mechelen-nummer van dit tijdschrift van oktober 1970 waarin enkele processen apart beschreven worden (zie ook pp. 103-104). Hieronder volgt nog een kleine bibliografie van studies betreffende Hollandse zaken die in de loop der jaren werden gemaakt door leden van de werkgroep of door studenten en anderen die in processen voor de Grote Raad geïnteresseerd raakten via de werkgroep. Voor velerlei historisch, institutioneel, juridisch, economisch, sociaal onderzoek over de laatste jaren van de vijftiende eeuw en over de zestiende eeuw in Holland is het bijzonder nuttig deze toegangen tot het archief van de Grote Raad te raadplegen. Ook voor genealogen, naamkundigen, linguïsten en andersoortige onderzoekers is dit archief een vaak onverwachte 'Fundgrube'.

Het lijkt mij evenwel nuttig om op deze plaats de toekomstige gebruikers van het materiaal enigszins attent te maken op de bijzondere moeilijkheden die het materiaal hen biedt. Allereerst is er de taal waarin de stukken zijn geschreven. Tot 1477 zijn alle overgeleverde vonnissen in het Frans gesteld. In 1477 werden na de dood van Karel de Stoute in het Groot Privilege van zijn dochter Maria de klachten uit de gewesten gehonoreerd. Het Parlement van Mechelen werd opgeheven en de Grote Raad van de hertog die met de hertog mee reisde van de ene stad naar de andere zoals zij vóór de oprichting van het Parlement had gedaan, werd min of meer in ere hersteld. Tevens werd de eis gehonoreerd dat de procesvoering moest worden gedaan in de taal van de procespartijen. Het eerste vonnis in beroep van het Hof van Holland dat in het Nederlands werd gesteld en in de registers is overgeleverd, werd gewezen op 17 februari 1478 in Gent. Beroep was aangetekend door Geryt Entsz. tegen een vonnis van het Hof van Holland, waarin aan Evert Zoudenbalch, proost van de Sint-Servaas in Maastricht, het bezit van Urk en Emmeloord werd toegewezen (796.10, Chronologische Lijsten I, p. 139). Nadien werden vonnissen betreffende Holland niet meer in het Frans uitgevaardigd, behalve wanneer het kwesties betrof tussen Franssprekenden, zoals leden van de adel of Franstalige kooplieden. Zo werd een geschil over geldvorderingen tussen Thadée de Rethys en Amé de Laval met daaruitvoortspruitende gijzeling in Den Briel op 6 april 1484 in Mechelen beslist in het Frans (798.4, Chronologische Lijsten I, p. 202). Ook een proces over het bezit van de heerlijkheden Oudenhoorn, Ruigenduijk en Schoot in de tegenwoordige provincies Zuid-Holland en Noord-Brabant werd in het Frans afgehandeld, klaarblijkelijk omdat de procesvoerende, Jan van Ghoer en Jaspas van Culemborg, Franstalig waren of althans tegen het gebruik van Frans geen bezwaar

maakten (801.7, Chronologische Lijsten I, p. 220).

Maar ook het Nederlands van die tijd stelt de gebruiker voor problemen. Het is ambtelijk Middelnederlands, met vele juridische en procesrechtelijke termen direct aan het Frans of via het Frans uit het Latijn ontleend. En het vonnis werd opgebouwd vrijwel als één enkele grote zin, waarbij de hoofdzin door het eigenlijke vonnis wordt gevormd. In de bijzinnen worden de gerechtswestie met de geschilpunten en de procesgang uiteengezet. Zo kon een eenvoudig verzoek van koopman Laurens Pieterszoon uit Delft tot goedkeuring van de openbare verkoop van huizen in Den Haag aan het Spui en het Zuideinde en stukken land in Overschie, Hillegom, Rotterdam en in Charlois van Jacop Corneliszoon Ballemaker, een 'buurman' van Den Haag, op grond van vonnissen van de Grote Raad tegen deze Ballemaker geweest in 1530, 1533 en 1535, uitlopen tot een vonnis van maar liefst veertien pagina's met aan het begin het onderwerp van de zin (*Kaerle*) en op de laatste bladzijde de rest van de hoofdzin (836.16, Chronologische Lijsten III, p. 242): *doen te wetenen dat . . . wij met rype deliberatie van rade . . .*

Om het probleem van het oud-Frans en het Middelnederlands te overwinnen zijn er natuurlijk de bekende hulpmiddelen als het *Dictionnaire d'ancien français* van Larousse en het *Middelnederlandsch (hand)woordenboek* van E. Verwijs en J. Verdam. Voor oude Franse en Nederlandse rechtstermen werden door de werkgroep in de loop der tijden verschillende hulpmiddelen vervaardigd op basis van oudere 'woordentolken' en glossaria. Een laatste *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen* werd in 1977 gemaakt door M. van Hattum en H. Rooseboom en een *Glossarium van oude Franse rechtstermen* kwam in 1983 tot stand, vervaardigd door N. Wijdeveld met medewerking van anderen.

Bij uit het Frans of Latijn ontleende woorden in Nederlandstalige stukken van de Grote Raad (en van de andere gerechtshoven in de Nederlanden), die niet in de gewone Nederlandse woordenboeken of in bovengenoemde glossaria zijn opgenomen, kan men er soms baat bij hebben gewone goede Frans-Nederlandse woordenboeken als die van Gallas op te slaan.

Een tweede belangrijk probleem is dat van de procesgang voor de Grote Raad en voor de gewestelijke gerechtshoven, vanwaar beroep mogelijk was op de Grote Raad. Ook de plaatselijke gerechtshoven waar het proces in eerste instantie was betrokken hadden zo hun specifieke methoden van rechtspleging die niet overal gelijk hoefden te zijn. Ook die kunnen in de vonnissen, en vooral in de overgeleverde processtukken van de dossiers aan de orde komen. Veel van die locale en gewestelijke eigenaardigheden zijn nog niet nader onderzocht. Gelukkig bestaat er voor het Hof van Holland de studie van W. G. Ph. E. Wedekind (*Bijdrage tot de kennis van de ontwikkeling van de procesgang in civiele zaken voor het Hof van Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw*, Assen 1971). Veel van de daarin behandelde procesgang met de daarbij gebruikte terminologie is eveneens van toepassing op die van de Grote Raad (van Mechelen). Termen als *apostille*, *appointement*, *default*, *declinatoire*, *dilatatoire* en *peremptoire exceptie*, *reconventie*, *reformatie*, *reproche*, etc. vindt men natuurlijk ook in de woordenboeken en glossaria, maar bij Wedekind wordt daarbij de gang van zaken voor het gerechtshof uiteengezet. In het boek van J. van Rompaey kan voor de Grote Raad van de hertogen van Bourgondië en het Parlement van Mechelen tot 1477 heel veel over de procesgang gevonden worden, dat ook nog na 1477 van toepassing bleef.

Een laatste probleem, waarmee men te kampen kan krijgen bij het gebruik van het archiefmateriaal van de Grote Raad van Mechelen, is dat van de historische betrouwbaarheid van de inhoud van vonnissen en processtukken. Betreffende procesgang en gewezen vonnis staat de historische betrouwbaarheid natuurlijk buiten twijfel, alleen al door de plaats waar de stukken zijn bewaard. Maar de aangevoerde argumenten van partijen hoeven natuurlijk niet een afspiegeling te zijn van de juiste waarheid en van de historische werkelijkheid, ook niet als die uiteindelijk door de raadsheren van de

Abf. 1. Het eerste overgeleverde vonnis in beroep van het Hof van Holland in het Nederlands van 17 februari 1478 uit het eerste perkamenten register van geëxtendeerde sententiën van de Grote Raad (ARA Brussel, Fonds Grote Raad van Mechelen nr. 796, p. 23 e.v., het tiende vonnis in dat register; in de Chronologische Lijsten aangeduid als 796.10). Foto GA Amsterdam.

De transcriptie van het begin van het vonnis luidt:

Maximilian ende Marie. Allen denghenen die dese presente letteren zullen zien, saluut. Also, zekeren tijt leden es proces ende ghedinghe gheresen es gheweest voor ons, onse lieve ende getrouwe den stadhoudere ende liede van onser Camer vanden Raide in hollant Tusschen heree Evert zoedenbalch, proost van sente servaes kercke In onse stat van mastich, eysscher ter eender zijden, Ende geryt ents z., verweerder ter andere, up thuent dat de voors. eysscher seyde ende proponeerde hoe dat al waest zo dat hij ende zinn voirvaderen ghevesticht ende Inthesit geset zinn gheweest bijden voirvaderen van ons, graven ende gravinnen van hollant ende vrieslant, wiens zielen god ghenadich zij, vanden eylande van orck ende van emelwaarde, anders genoempt emelort, mitgaders van die hoge, middele ende laige Justicie vandan zelve eylande ende anders mit allen hoeren toebehoorten, gelegen Inden lande van westvrieslant; Ende dat . . . .

De analyse (het regest) van dit vonnis in deel I van de Chronologische Lijsten (p. 139) luidt als volgt:

1478 (1477) februari 17 Gent Holland.

Gerijt Entsz. X Evert Zoedenbalch, proost van de Sint-Servaaskerk te Maastricht,

Beroep tegen vonnis van Hof van Holland, dat verweerder in het bezit van Urk en Emmeloord had gesteld.

Beroep ongegrond verklaard.

796.10 (pp.23-25). *Nederl.*

Grote Raad werden geaccepteerd. Iedere partij voerde argumenten aan in zijn eigen belang, met weglating van die zaken die tegen hem zouden pleiten. En toen, als nu, zag men er niet tegen op onjuiste argumentatie naar voren te brengen wanneer het mogelijk was daarmee de raadsheren om de tuin te leiden. Hoewel de Grote Raad vaak onderzoek deed of liet doen naar de betrouwbaarheid van de naar voren gebrachte argumenten, getuigenissen en stukken (*munimenten*), was het toch niet altijd mogelijk voor de raadsheren om die naar juiste waarde te schatten.

Een mooi voorbeeld daarvan heb ik in 1973 beschreven in Spiegel Historiae (*De tol van Ameide*, pp. 466-477). Om te bewijzen dat Utrecht en de Utrechtenaren vrijgesteld waren van tolbetalingsverplichtingen bij Ameide voerden burgemeesters, schepenen en raden van Utrecht in hun proces tegen Walraven van Brederode, heer van Ameide, onder meer een oorkonde van Otto II uit 975 aan. Met die oorkonde van 6 juni 975 schonk Otto aan de kerk van Utrecht het dorp *Amuda* in de gouw Niflerlaca met de tol die vroeger door graaf Waldger op die plaats was geheven. Hij gaf de bisschop het recht die tol geheel te Utrecht of in *Amuda* te heffen dan wel gedeeltelijk in Utrecht en gedeeltelijk in *Amuda*. De raadsleden van de Grote Raad moeten door zo'n oude oorkonde geheel overtuigd zijn geworden. Al wat Brederode aanvoerde tegen de andere argumenten, hoe terecht die tegenargumenten ook waren, werd terzijde geschoven. Ook hij zal evenwel onder de indruk zijn geweest van de ouderdom en overtuigingskracht van de schenkingsoorkonde van Otto. Immers, in Brederode's repliek wordt het aanvoeren van die oorkonde alleen 'impertinent' genoemd, omdat erin slechts gesproken zou worden over huis en slot van *Ameide* en niet van stad, heerlijkheid en land van *Ameide* dat vanouds een vrije heerlijkheid met alle jurisdictie en koninklijke rechten van de voorzaten van Brederode was geweest. De tol hadden zij al zo lang in bezit dat niemand zich het tegendeel zou kunnen herinneren.

De raadsheren van de Grote Raad stelden de Utrechtse bestuurders in het gelijk en verplichtten Brederode Utrechtenaren vrij van tolverplichting in Ameide te laten passeren bij vonnis van 24 april 1534 (834.4, Chronologische Lijsten III, p. 117). Niet alleen Brederode maar ook de raadsheren vergisten zich. Mogelijk interpreteerden ze in Utrecht de oude oorkonde ook verkeerd en was het geheel niet de bedoeling om de tegenstander en het gerechtshof om de tuin te leiden. Maar de gebruikers van het archiefmateriaal voor historisch onderzoek mogen niet zo maar van deze gegevens uitgaan. Met *Amuda* van 975 was namelijk niet Ameide bedoeld maar Muiden aan de Vecht en de oorkonde van Otto II was dus in het geheel niet van toepassing op het geschil van de Utrechtenaren en Brederode.

Als alleen de meningen van partijen zijn overgeleverd of van één enkele partij, terwijl geen vonnis is gewezen of bewaard is gebleven, dan is het probleem van de historische betrouwbaarheid van die argumentatie nog moeilijker te bepalen. Het waren immers de subjectieve meningen, aangevoerd ten eigen bate over zaken waaromtrent geschil was met anderen die een andere overtuiging hadden en andere bewijsstukken en getuigenissen aanvoerden. Maar ook al kan er soms niet staan wat er wel staat, het geeft de historicus toch altijd mogelijke aanwijzingen op veranderende rechtssituaties en mogelijkheden om samenlevingsnormen en -situaties te onderzoeken. Het overgeleverd bronnenmateriaal van de Grote Raad zal allereerst historisch-critisch moeten worden onderzocht zoals elke bron uit het verleden eerst op zijn intrinsieke historische waarde moet worden beoordeeld.

Bij de door de Grote Raad gewezen vonnissen waardoor rechtsstoelandaan zouden moeten wijzigen is het de vraag of dergelijke vonnissen ook metterdaad uitvoerbaar worden gemaakt. In het geval van de vrijstelling van Utrechtenaren van tolbetaling bij Ameide is het bijvoorbeeld de vraag of Brederode niet heeft geprofiteerd van veranderende machtsverhoudingen later in de zestiende eeuw om alsnog de tol te heffen van Utrechtse burgers. In dit geval is het niet erg waarschijnlijk dat dat is gebeurd, maar in grensgebieden van het ressort van de Grote Raad, zoals tussen Holland en Utrecht vóór 1528, Holland en Gelre vóór 1543 en Holland en Brabant, waarvan alleen Holland tot het jurisdictiegebied van de Grote Raad behoorde, kan het zijn voorgevallen dat gerechtsdienaren van de Grote Raad de toegang kon worden ontzegd en dat daardoor een vonnis niet uitvoerbaar was. En wat te denken van buitengebieden, die moeilijk waren te bereiken als Texel? Hoofdmannen ('hufneesters') en regeerders van het eiland loosden rond 1514 water over pas ingedijkt land in Waalburg zonder voor een fatsoenlijk afwateringssysteem te zorgen. Het nieuwe land was onder

meer van Stans Claesoon. Hij eiste met de andere eigenaars in beroep van het Hof van Holland, dat hen niet ontvankelijk had verklaard, onder meer meebetalend door de bestuurders van het eiland aan de onderhoudskosten van de nieuwe dijk. De Grote Raad veroordeelde in 1532 de hoofdmannen en regeerders tot meebetalend in de onderhoudskosten tot een bedrag dat gelijk was aan de helft van de onkosten die zij aan de oude dijk hadden (832.96, Chronologische Lijsten III, p. 68). Hebben de hoofdmannen en regeerders van Texel zich inderdaad aan de uitspraak van de Grote Raad gehouden? En zo nee, welke sancties konden daarop worden gesteld door de openbare macht in de uithoek van het land?

Als 'Facultair Aandachtsgebied' van de Juridische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam is de afwerking van de inventarisatie van het archiefmateriaal tot 1582, samen met onderzoek naar verschillende historisch-maatschappelijke en institutionele aspecten van de Grote Raad als overheidsinstelling, nu voorgedragen voor het ministeriële 'Voorwaardelijke Financieringsprogramma'. Daardoor zal het uiteindelijk tot stand komen van de oorspronkelijke doelstelling vrijwel worden zeker gesteld en zal het prachtige archiefbestand, tot de afscheiding van het Noorden, voor Nederland en dus ook voor Holland toegankelijk kunnen worden gemaakt voor velerlei vormen van historisch onderzoek. Enkele studies zijn binnen de werkgroep reeds gestart. Boven behandelde ik al de tot stand gekomen glossaria (waarvan het wenselijk zou zijn deze met citaten uit het Grote Raad-materiaal in een handelseditie uit te geven). Tijdens de werkzaamheden aan de inventarisatie van de beroepen uit Holland en de eerste-aanlegzaken werden ook de daarin voorkomende Romeinsrechtelijke en kerkrechtelijke verwijzingen genoteerd uit de pleitnota's van de advocaten, die voor de Grote Raad en het Hof van Holland hun cliënten verdedigden. Dergelijke verwijzingen (*allegaten*) geven zicht op de mate waarin in de hoge rechtspraktijk het geleerde, geschreven recht zoals beoefend aan de universiteiten van Europa kon doordringen (de receptie van het Romeins recht). Door A. Wijffels werden deze *allegaten* geïdentificeerd en een studie daaromtrent in de Noordnederlandse processtukken wordt voorbereid. Studies over proces in eerste aanleg, in hoger beroep en in revisie worden voorbereid. Betreffende de studie van de voornamelijk centrale overheidsinstellingen rond de Grote Raad van Mechelen werd al veel voorbereidend onderzoek verricht binnen de werkgroep door Prof. Dr. H. de Schepper. Een voor de (amateur-)historici van Holland interessant initiatief werd in de laatste tijd ontwikkeld vanuit de werkgroep. Men stimuleerde dat door beoefenaars van lokale geschiedenis de op hun streek of plaats betrekking hebbende geschillen uit het gepubliceerde en niet gepubliceerde materiaal van de werkgroep 'Grote Raad van Mechelen' zouden worden verzameld en apart uitgegeven. Zo kwamen bundels tot stand van Amsterdammers, Leidenaars en Gooilanders voor de Grote Raad. Aan een bundeling van Deltenaren voor de Grote Raad wordt op dit moment door een werkgroep van Delftse (amateur-)historici de laatste hand gelegd. Voor vele steden en landschappen is voldoende materiaal voorhanden om gelijksoortige bundels samen te stellen. De kennis van de plaatselijke geschiedenis kan daarbij worden ingebracht, zodat dergelijke bundels van groot belang worden voor verder onderzoek. Er valt, kortom, nog veel werk te doen en het is te hopen dat bezuinigingsacties van wie dan ook geen roet in de nog vele op te dienen gangen van het Grote Raad-diner zullen gooien.

Het adres van de werkgroep 'Grote Raad van Mechelen' is:
Juridische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam, t.a.v. Werkgroep 'Grote Raad van Mechelen',
Oudezijds Achterburgwal 217-219 (kamer B 101), 1012 DL Amsterdam.
tel. 020-525.3458.

Bibliografie

Bibliografie van werken en studies met betrekking tot Holland, tot stand gekomen door of via de werkgroep 'Grote Raad van Mechelen'.

Inventaris en Beschrijving van de Processtukken (Dossiers), behorende tot de Beroepen uit Holland, berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen:

- I (nrs 1-100), door J. C. Andries, met een inleiding van J. Th. de Smidt, Amsterdam 1964.
- II (nrs 101-200), door J. C. Andries, Amsterdam 1964.
- III (nrs 201-300), door J. C. Andries, Amsterdam 1965.
- IV (nrs 301-400), door A. H. Huussen Jr., Amsterdam 1967.
- V (nrs 401-500), door A. H. Huussen Jr., Amsterdam 1968.
- VI (nrs 501-600), door A. J. M. Kerckhoffs-de Hey, Amsterdam 1969.
- VII (nrs 601-700), door A. J. M. Kerckhoffs-de Hey, Amsterdam 1970.
- VIII (nrs 701-800), door A. J. M. Kerckhoffs-de Hey, Amsterdam 1973.
- IX (nrs 801-900), door A. H. Huussen Jr., Amsterdam 1974.
- X (nrs 901-972), door A. H. Huussen Jr., Amsterdam 1974.

Inventaris en Beschrijving van de Noord-Nederlandse Processtukken (Dossiers), behorende tot de fondsen 'Aanzenlijke geslachten', 'Procesbundels tot 1504' en Eerste Aanleg, berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, door A. H. Huussen Jr., I, Amsterdam 1968, II en III (behorende tot het fonds Eerste Aanleg) door A. H. Huussen, Amsterdam, 1970, 1972.

Chronologische Lijsten van de Geëxteerde Sententiën en Procesbundels (Dossiers), berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, deel I, 1465-1504, opgesteld onder leiding van J. Th. de Smidt en Eg. I. Strubbe, in samenwerking met M. J. Abeling, J. C. Andries en J. van Rompaey, Brussel 1966.

Chronologische Lijsten van de Geëxteerde Sententiën, berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, deel II, 1504-1531, opgesteld onder leiding van J. Th. de Smidt, Eg. I. Strubbe en J. van Rompaey, door S. Th. E. Brekelmans, E. J. Schreuder en C. L. Verkerk, Brussel 1971.

idem, deel III, 1531-1541, opgesteld onder leiding van J. Th. de Smidt en J. van Rompaey, door S. Th. E. Brekelmans, J. M. I. Koster-van Dijk, C. L. Verkerk, met medewerking van Ch. Coppens en L. J. J. Huijbregts, Brussel 1979.

idem, deel IV, 1541-1551, opgesteld onder leiding van J. Th. de Smidt, door R. van Answaarden, A. H. Huussen Jr., L. J. J. Huijbregts, J. M. I. Koster-van Dijk en H. de Schepper, Brussel/Utrecht 1985.

J. R. H. en J. Th. de Smidt, Het Haarlems Oproer van 22 juli 1482. Dossier van een Hollandse appelzaak voor de Grote Raad, in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlands Recht*, deel XII, Utrecht 1960-1965, p. 217-280.

H. A. Diederiks, Amsterdamse binnenscheepvaartpolitiek in de 16e eeuw, in: *Amstelodamum, maandblad voor de kennis van Amsterdam* 56 (1969) p. 111-115.

A. H. Huussen Jr., De kaart van Leiden en omgeving door Pieter Sluiter (1550), in: *Leids Jaarboekje* 61 (1969) p. 91-97.

H. A. Diederiks, De Huigendijk. Enige opmerkingen naar aanleiding van een kaart uit 1565 van de landmeter Laurens Pietersz., in: *Holland, Regionaal-historisch tijdschrift*, 2 (1970) p. 11-20.

J. Th. de Smidt en A. H. Huussen Jr., De Grote Raad van Mechelen als hoogste rechtscollege in de Nederlanden, in: *Holland* 2 (1970) p. 89-107.

H. A. Diederiks, De 16e-eeuwse financiële administratie van Amsterdam in opspraak, in: *Amstelodamum, maandblad voor de kennis van Amsterdam* 57 (1970) p. 139-144.

A. J. M. Kerckhoffs-de Hey, Een Gorkumse erfeniskwestie. Verwijzingen naar het Romeinse recht in een 15e-eeuwse proces over huwelijks-goederen en erfrecht, in: *Holland* 2 (1970) p. 108-117.

- A. H. Huussen Jr., Twee onbekende kaarten van de Schie ter hoogte van de Oostabtspolder (Delfland), in: *Holland* 2 (1970) p. 118-128.
- P. A. Henderikx, Het geschil tussen Amsterdam en Friesland over de heffing van het paalgeld (1551-1561), in: *Holland* 2 (1970) p. 129-139.
- H. A. Diederiks, Rechten van Nieuwpoort in het geding, in: *Holland* 2 (1970) p. 140-144.
- C. L. Verkerk, Een afschrift van een handvest van Nieuwpoort, gevonden in het archief van de Grote Raad van Mechelen, in: *Holland* 2 (1970) p. 145-156; iets gewijzigd herdrukt in: *De Stede Nieuwpoort* (1983), p. 25-36 onder de titel: Het stadsrechtprivilege van Nieuwpoort van april 1283 en zijn overlevering.
- J. Hof, Geding tussen de Abdij van Egmond en de Magistraat van Alkmaar over het tiendrecht (1513-1531), in: *Alkmaars Jaarboekje* 6 (1970) p. 61-66.
- C. Hoek, *Rotterdam en omgeving aan het einde van de Middeleeuwen. Beschouwingen rond een vogelvluchtkaart uit het jaar 1512*, Rotterdam/-'s-Gravenhage 1972.
- A. H. Huussen Jr., Willem Hendricxz. Croock, Amsterdams stadsfabriekmeester, schildert en kartograaf in de eerste helft van de zestiende eeuw, in: *Amstelodamum (Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum)* 64 (1972) p. 29-53.
- H. Schoorl, De Kwakelsluis en de Brantgen Jan Heinesmolen, de waterstaatkundige toestand ten westen van Alkmaar in de eerste helft van de zestiende eeuw, in: *Alkmaars Jaarboekje* (1972) p. 83-100, en (1973) p. 77-100.
- J. Th. de Smidt, Een lift uit het verleden, in: *Opstellen aangeboden aan S.N. van Opstall*, Deventer (1972) p. 167-172.
- C. L. Deelder en A.H. Huussen Jr., Opmerkingen betreffende de kuilvisserij op de voormalige Zuiderzee, voornamelijk in de zestiende eeuw, in: *Holland* 5 (1973) p. 221-242.
- A. H. Huussen Jr. en J. M. I. Koster-van Dijk, De kaart van de ban van Heemstede door Symon Meeusz. van Edam (1539), in: *Jaarboek Vereeniging Haarlem* (1973) p. 259-280.
- A. J. M. Kerckhoffs-de Hey, De functionarissen bij de Grote Raad van Mechelen, in: *Spiegel Historiae* 8 (1973) p. 586-593.
- C. L. Verkerk, De tol van Ameide. Een merkwaardig proces voor de Grote Raad van Mechelen, in: *Spiegel Historiae* 8 (1973) p. 466-472.
- J. van Rompaey, De Grote Raad van Mechelen, in: *Spiegel Historiae* 8 (1973) p. 578-585.
- J. van Rompaey, De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen, in: *Verhandelingen van de Koninklijke Academie van Weenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, Jaargang 35, Nr. 73, Brussel 1973 (576 pp.).
- A. H. Huussen Jr., *Jurisprudentie en kartografie in de XVIe en XVIIe eeuw*, Brussel 1974 (uitgave Algemeen Rijksarchief Brussel, Miscellanea Archivistica nr. V).
- S. Groenveld en A. H. Huussen Jr., De zestiende-eeuwse landmeter Jaspas Adriaensz. en zijn kartografisch werk, in: *Hollandse Studiën* VIII (1975) p. 131-177.
- A. H. Huussen Jr. en J. M. I. Koster-van Dijk, De oudste kaart van de meente in Gooiland (1545), in: *Nederlands Archiefblad*, 79 (1975) p. 61-66.
- C. L. Verkerk, Onderzoek naar de motivering in rechte bij de Grote Raad van Mechelen in de zestiende eeuw. De tienden van raapzaad en hennep in Snellerwaard, Hekendorp en Lange Linschoten, in: *Verslagen en Mededelingen der Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht* XIV (1975) p. 295-354. (Opnieuw verschenen in: *Miscellanea Consilii Magni* I Amsterdam 1980 [Verzamelen en bewerken, etc. nr. 4]. (Verkorte versie met résumé in het Frans in: *Consilium Magnum*, Brussel 1977, p. 287-291).
- A. H. Huussen Jr., Kartografie en rechtspraak, een verkenning, in: *Spiegel Historiae* 11 (1976) p. 148-155.

- J. W. Bonhof in samenwerking met F. M. Kolvenbach, *Amsterdammers voor de Grote Raad (1465-1580). Procesbundels en vonnissen uit het archief van de Grote Raad (Algemeen Rijksarchief Brussel) met betrekking tot inwoners en instellingen van Amsterdam*, Amsterdam 1977 (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad o.l.v. J. Th. de Smidt, nr. 1).
- H. Bordewijk en F. C. J. Ketelaar, Het einde van de beroepen uit Holland op de Grote Raad van Mechelen en de archieven van het Hof van Holland en de Hoge Raad van Holland, in: *Consilium Magnum, 1473-1973. Herdenking van de 500e verjaardag van de oprichting van het Parlement en de Grote Raad van Mechelen*, Brussel 1977, p. 181-186.
- A. H. Huussen Jr., Rechtspraak en kartografie: over enkele zestiende-eeuwse kaarten van de Schie, in: *Consilium Magnum*, Brussel 1977, p. 215-238.
- C. L. Verkerk, Evocatie in de landen van herwaarts-over tussen 1470 en 1540, in: *Consilium Magnum*, Brussel 1977, p. 419-447.
- C. L. Verkerk, De vaars van schout Aert de Cuijper, in: *De Lange Brug* (uitgave van de Stichting Oud-Uithoorn De Kwakel) 3 (1978) p. 3-9.
- J. M. I. Koster-van Dijk, *Gooilanders voor de Grote Raad (1470-1572). Processen uit het archief van de Grote Raad van Mechelen met betrekking tot inwoners en instellingen in en om Gooiland* (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad o.l.v. J. Th. de Smidt, Nieuwe Reeks nr. 3), Amsterdam 1979.
- J. M. J. van Zijll, *Het middeleeuwse 'Stathuys' temidden van 'Amsterdammers voor de Grote Raad' 1465-1580*, Amsterdam 1980.
- A. J. M. Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad en zijn functionarissen 1477-1531* (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad, o.l.v. J. Th. de Smidt, Nieuwe Reeks nr. 5), Amsterdam 1980, 2 delen (deel 2: Biografieën van raadsheren).
- Leidse werkgroep, Leidenaars voor de Grote Raad (1470-1580). Processen uit het archief van de Grote Raad (Parlement) van Mechelen met betrekking tot instellingen en bewoners van de stad Leiden (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad o.l.v. J. Th. de Smidt, Nieuwe Reeks nr. 6), Leiden 1981.
- R. van Answaarden, Het drenken der heiligen, of de perikelen van een Amsterdamse graankoopman in de zestiende eeuw, in: *Stad en Recht. Opstellen van medewerkers van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van het Atheneum en de Universiteit van Amsterdam*, Arnhem 1982, p. 15-30.
- G. van der Vliet, Een Amsterdamse burenruzie om een 'spijker' en een 'gemak', in: *Stad en Recht*, etc. Arnhem 1982, p. 195-205.
- J. G. Stuurman, Met gelijke munt betalen eind XVe eeuw: het volle pond, in: *Miscellanea Consilii Magni II*, onder redactie van H. de Schepper (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad o.l.v. J. Th. de Smidt, Nieuwe Reeks nr. 8), Amsterdam 1984, p. 1-69.
- C. M. Cappon, De zaak Marie Andriedr. Boelens. De rechtsgang van een gevluichte religieuze (1525-1532), in: *Miscellanea Consilii Magni II*, onder redactie van H. de Schepper (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad o.l.v. J. Th. de Smidt, Nieuwe Reeks nr. 8), Amsterdam 1984, p. 71-134.
- persklaar: *Delftenaren voor de Grote Raad*.
- Zie voor een bibliografie van werken betreffende de Grote Raad van Mechelen: R. van Answaarden en H. de Schepper, Bibliografie van de Grote Raad van Mechelen, in: *Miscellanea Consilii Magni (I)*. Ter gelegenheid van twintig jaar werkgroep Grote Raad van Mechelen, Amsterdam 1980 (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad o.l.v. J. Th. de Smidt, Nieuwe Reeks nr. 4), pp. IX-XXXI.